

«ЯКО ЛУЧА СОЛНЕЧНАЯ...»

Асветніца з роду Усяслава

Еўфрасіння Полацкая. Без гэтага імя немагчыма ўяўіць не толькі панараму духоўнага жыцця на ўсходнеславянскіх землях у XII стагоддзі, але і ўсю шматвяковую гісторыю Беларусі. Князёўна, унучка славутага Усяслава Чарадзея, ігумення, выдатная асветніца, пра якую «Жыццяпіс» кажа, што яна — «чебопарны орел, попаривши от Запада и до Востока, яко луча солнечная, просветивши всю землю Полоцкую», святая Еўфрасіння пакінула па сабе вечную памяць у душы народа.

Паміж намі і часам, калі жыла знакамітая палаchanка, ляжыць больш за восем стагоддзяў. Не дзіва, што гісторыя захавала пра яе не надта багатыя звесткі, але і яны дазваляюць убачыць агульнаеўрапейскую значнасць асобы гэтай жанчыны-падзвіжніцы. Ахвярная праца святой Еўфрасінні, як і яе славутых сучаснікаў Кірылы Тураўскага і Клімента Смаляціча, абумовіла высокі культурны ўздым на зямлі нашых продкаў.

Ужо ў юнацтве Еўфрасіння перапісвала і перакладала з іншых моваў кнігі. Заснаваўшы ў Полацку два манастыры, яна надала пашырэнню пісьмовага слова вялікі размах. Гісторыкі звязваюць з яе імем полацкае летапісанне і зборанне бібліятэкі Сафійскага сабора. Князёўна-

- * Найпадобнейшая Еўфрасіння, ігumenня Полацкая.
З гравюры XIX стагоддзя.
- * Преподобная Евфросиния, игуменья Полоцкая.
С гравюры XIX века.

рэліквію, гісторыі якой прысвеченая гэта кніга.

Вялікім быў уплыў ігуменні на палітыку Полацка. Падзвіжніца ўздымала голас супроты княскіх усобіц, папярэджвала, што братабойчыя войны могуць прывесці Бацькаўшчыну да гібелі.

Багаты плён яе працы высока падымаў аўтарытэт Полацкага княства — першай дзяржавы нашых продкаў — у вачах Візантый і іншых краін. Прыклад Еўфрасінні натхняў яе землякоў і наступнікаў: першадрукара і перакладчыка Бібліі на зразумелую народу мову Францішка Скарныну, перакладчыка і выдаўца беларускага Евангелля Васіля Цяпінскага, паэта і асветніка Сімяона Полацкага...

ігumenня рупілася, каб вучні ма-настырskіх школ разам з граматаю навучаліся «чистоте душев-ней и бесстрастию телесному».

Мудрасць Еўфрасінні выявілася і ў тым, што яна не стала на шлях барацьбы са старымі мясцовымі традыцыямі, а імкнулася асвяціць усё, што магло служыць хрысціянству.

Знаходзячыся ў цэнтры духоўнага жыцця Полацкага княства, яна нястомна збрала вакол сябе таленавітых людзей, зрабілася нашай першай мецэнаткай. На яе заказ дойлід Іаан пабудаваў сусветна вядомую царкву Спаса, якую лічаць дасканальным узорам полацкай архітэктурнай школы. Асветніца спрыяла стварэнню ўнікальных фрэс-кавых размалёвак Спасаўскага храма. Полацкі майстар-новеліст Лазар Богшазрабіў для Еўфрасінні свой слынны крыж — нашу на-ацэнную нацыянальную

Пабожнае жыццё Еўфрасінні, яе бязмежнае самаадрачэнне прычыніліся да росквіту ў беларускім народзе хрысціянскіх цнотаў.

Еўфрасіння Полацкая стала адной з першых кананізаваных жанчын на ўсходнеславянскіх землях. Зразумела, што ў перыяд панавання «ваяўнічага атэізму» дзейнасць святой замоўчвалася або мавалася ў скажоным святле. Вядомы ў той час прафесар, аўтар падручніка для сярэдняй школы Л. Абэцэдарскі ў 70-я гады дазваляў сабе ў лекцыях і «навуковых» публікацыях называць выдатную асветніцу «щемрашалкай». Маўчала пра Еўфрасінню нават пяцітавовая акадэмічная «Гісторыя БССР».

У апошнія два дзесяцігоддзі беларускія гісторыкі, пісьменнікі, мастакі, журналісты разам з царквою нямала зрабілі, каб сарваць з імię Еўфрасінні зняважлівыя ярлыкі і вярнуць яго нашай свядомасці. Наогул жа, літаратура, дзе падаюцца звесткі пра жыццё і подзвігі святой, налічвае каля 200 назваў на беларускай, лацінскай, польскай, нямецкай, украінскай, расейскай і царкоўнаславянскай мовах.

Асноўная крыніца біяграфічных сведчанняў пра асветніцу — яе «Жыццяпіс», адзін з найкаштоўнейшых помнікаў старажытнабеларускай літаратуры, створаны ў канцы XII стагоддзя ў Полацку невядомым аўтарам. Ім мог быць малодшы сучаснік Еўфрасінні, манах або ігумен аднаго з полацкіх манастыроў.

«Жыццяпіс Еўфрасінні Полацкай» дайшоў да нас, прынамсі, у шасці рэдакцыях, прадстаўленых болей чым сотняю спісаў, самы даўні з якіх належыць да XVI стагоддзя. Шэраг гэтых спісаў захоўваецца ў Бібліятэцы імя Салтыкова-Шчадрына ў Санкт-Пецярбургу.

«Жыццяпіс» створаны на царкоўнаславянскай мове ў яго старажытнарускай рэдакцыі. Ён пачынаецца рытарычным уступам, потым ідзе аповед пра жыццёвы шлях святой як пра яе духоўнае ўзыходжанне. Каштоўная асаблівасць твора — спроба аўтара паказаць характар асветніцы. Апавяданне грунтуецца на сапраўдных гістарычных фактах, прычым падзеі падаюцца ў храналагічнай парадкадоўнасці. Змешчаныя ў тэксце маналогі і дыялогі дазваляюць раскрыць унутраны свет полацкай ігуменні. З гісторыка-мастацкай біяграфіяй спалучаюцца іншыя літаратурныя жанры: хаджэнне — апісанне падарожжа ў Святую Зямлю і пахвала. Самая пашыраная рэдакцыя «Жыццяпісу» — чацвёртая, дзе падаецца генеалогія роду Еўфрасінні.

Аўтар «Жыццяпісу» ў адпаведнасці з канонамі жанру не меў мэты падрабязна і дакладна распавесці пра жыццё святой. Яго найбольш прываблівалі моманты, непасрэдна звязаныя з хрысціянскай мараллю і адпаведным тышам паводзін. Таму больш поўна ўзнавіць асноўныя вехі зямнога шляху святой Еўфрасінні ды іхнія даты можна, толькі супастаўляючы апісанне яе жыцця з усходнеславянскімі летапісамі, візантыйскімі хронікамі, іншымі гістарычнымі крыніцамі. Цікавыя звесткі пра асветніцу і яе светапогляд ёсць у прысвечаным ёй спеўным цыкле XII стагоддзя.

Як хрысцілася Полацкае княства

Гаворачы пра нашу першую святую, мы ніяк не абмінём пытання, калі і як прынялі хрысціянства Полацк ды іншыя беларускія землі.

Афіцыйная гістарыяграфія з яе міфамі, створанымі стагоддзі таму, але патрэбнымі дзеля імперскае палітыкі і сёння, абавязчае Полацкае княства часткаю Кіеўскай Русі. Адсюль як бы само сабою зразумела, што хрышчэнне нашых земляў нічым не адрознівалася ад гэткай падзеі ў Кіеве ці ў Ноўгарадзе і адбылося дзякуючы князю Уладзіміру Святаславічу. Як вядома, кіяну Уладзімір загадаў хрысціць у Дняпры, сказаўшы пры гэтым: «Хто не са мною, той супроць мяне». У Ноўгарадзе разыгралася крывавая драма: там кіеўскія ваяводы Дабрыня і Пуцята хрысцілі агнём і мячом.

Аднак на старонках усіх вядомых гісторыкам летапісаў німа ніякіх звестак пра тое, як прыняла хрост Полацкая зямля. Значыцца, гвалту тут не было, бо абмінудзь такую падзею летапісцы не маглі. Праліваючы кроў паганцаў (язычнікаў) у Ноўгарадзе, кіеўскі князь замацоўваў правы на сваю вальналюбную вотчыну, падпарадкоўваючы яе яшчэ і духоўна. Такіх правоў на Полацк ён не меў, як, пэўна, не меў і дастатковай для барацьбы з палаchanамі збройнай сілы.

У Полацку ў апошнія гады жыцця Уладзіміра валадарыў князь Брачыслаў. Ён вёў незалежную палітыку і, мяркуючы па варажскіх сагах і ўсходнеславянскіх летапісах, падтрымліваў больш трывалыя сувязі не з Кіеўскай Руссю, а са скандынаўскім светам. По-

Digitized by srujanika@gmail.com

* Старонка «Жыццяпісу святой Еўфрасінні Полацкай». Спіс XVII стагоддзя.

* Страница «Жития святой Евфросинии Полоцкой». Список XVII века.

лацкія князі не мелі патрэбы сцвярджаць сваю ўладу пераводам у хрысціянства адразу ўсіх жыхароў княства. Тым не менш, яны, не хочучы бачыць сваю зямлю паганскаю выспаю сярод хрысціянскай Еўропы і добра разумеочы магчымасці, якія несла новая вера дзяржаве і народу, прынялі яе і спрыялі натуральному пашырэнню Хрыстовага вучэння на ўсім абшары княства. Прычым адбывалася гэта паступова, і доўгі час хрысціянства мірна суіснавала з ранейшым светапоглядам.

Слова Божае ішло сюды і з поўдня, і з захаду, і з поўначы. Хрысціянамі, магчыма, былі ўжо першы вядомы з летапісу полацкі князь Рагвалод (на думку некаторых вучоных, выхадзец з воласці Рогаланд на поўначы Нарвегіі) і ягоная дачка Рагнеда, сілаю ўзятая будучым Хрысціцелем, а тады яшчэ паганінам Уладзімірам за жонку. Летапісы паведамляюць, што, пабраўшыся з дачкою візантыйскага імператара і зрабіўшыся хрысціянінам, кіеўскі князь працінаваў Рагнедзе выбраць сабе новага мужа з ягонага атачэння. Ганарлівая дачка Рагвалода адмовілася, абвясціўшы, што ў такім разе лепей будзе Хрыстоваю нявестаю. Прыняўшы пострыг пад імем Анастасіі, яна сталася, верагодна, першую на ўсходнеславянскіх землях манашкаю.

Не выключана, што першы ва ўсходніх славянаў манастыр узнік менавіта ў Полацкім княстве. Падставы для такога меркавання дае запісаная ў XIII стагоддзі «Сага пра хрышчэнне», якая апавядае пра падзеі канца X стагоддзя. Яе герой, прылічаны пасля смерці да святых Торвальд Вандроўнік, хрысціў Ісландью, адкуль потым выправіўся ў Ерусалім. Заслужыўшы вялікую пашану ў канстанцінопальскага патрыярха, паломнік вяртаўся на радзіму праз усходнеславянскія землі. Паводле сагі, Торвальд сканаў, не дасягнуўшы радзімы, і быў пахаваны «у высокай гары... каля царквы Іаана Хрысціцеля, непадалёку Полацка».

Узнікненне полацкага манастыра Іаана Хрысціцеля (Папярэдніка) на Востраве, пра які ёсьць шматлікія сведчанні, гісторыкі адносяць да XII стагоддзя. Але рэшткі самога манастыра дагэтуль не знайдзеныя, і казаць пра больш дакладны час яго заснавання можна будзе толькі пасля археалагічных даследаванняў. Што да «высокай гары», дык яна існуе на левым беразе Дзвіны, насупроць Сафійскага сабора, і сёння.

«Аповесць мінульых гадоў», кажучы пра падзеі ў Полацку, пад 1007 годам змяшчае запіс: «Перанесены святыя ў святую Багародзіцу». Першыя кіеўскія (а потым агульнарускія) святыя Барыс і Глеб кананізаваныя, як лічаць сучасныя вучоныя, пасля 1020 года, а перанесеныя ў царкву ў 1072 годзе, пра што таксама ёсць запіс у «Аповесці мінульых гадоў». Іншых святых ні ў Кіеве, ні ў Ноўгарадзе тады не было і не магло быць, бо царква Кіеўскай Русі знаходзілася ў поўнай залежнасці ад Канстанцінопала, дзе зацвярджалі любую кананізацыю. Беларускі гісторык Сяргей Тарасаў мяркуе, што гаворка ў летапісе ідзе пра першых полацкіх і беларускіх святых, якімі маглі быць манашка Рагнеда-Анастасія, пабожны князь Ізяслав і княжыч Усяслаў Ізяславіч, які памёр у дзіцячыя гады. Магчыма, да іх быў далучаны і святы Торвальд. Канстанцінопальскі патрыярх мог дазволіць кананізацыю мясцовых святых праз сваю зацікаўленасць у хрысціянізацыі Полацкай зямлі паводле ўсходняга абраду. Княства ж, безумоўна, хацела мець сваіх святых дзеля ўмацавання незалежнасці.

Дарэчы, у Полацку ўжо мог існаваць і храм Багародзіцы, бо, як мы пазней даведаемся, у часы Еўфрасінні цэркваў у гонар Божай Маці было ў горадзе дзве — старая і новая.

Першы вядомы нам полацкі епіскап Нікіфар быў грэкам. У 1092 годзе з дазволу канстанцінопальскага патрыярха ён стаў мітрапалітам кіеўскім. Значыцца, заняць епіскапскую катэдру ў Полацку ён мог таксама толькі з багаславення таго самага царкоўнага іерарха. Іначай кажучы, Нікіфар прыехаў у Полацк праста з Візантыі.

Усё сказанае вышэй, як і трывалыя сувязі Полацкага княства з Канстанцінопалем, што выявлялася і ў дынастычных шлюбах і ў магутным уплыве візантыйскай культуры, пераконваюць: новая вера прыйшла сюды непасрэдна з Візантыі.

Беларускія землі прынялі хрысціянства яшчэ да яго афіцыйнага падзелу на заходнюю і ўсходнюю плыні, які адбыўся ў 1054 годзе. Хрысціўшыся паводле грэцкага абраду, нашы далёкія продкі не адчувалі варожасці і да вернікаў-лацінцаў. У XII стагоддзі, калі жыла Еўфрасіння, на ўсходзе славянства працягвалі пашырацца жыццяпісы рымскіх святых. Асаблівую папулярнасць меў жыццяпіс Аляксея чалавека Божага. «Родам рымлянін» быў св. Меркуры Смаленскі. У суседнім з Полацкам Ноўгарадзе прылічылі да святых Антонія

Рымляніна. У той самы час ноўгарадзец Кірык паведамляў, што гараджанкі хрысцілі дзяцей і ў сваіх, і ў варажскіх святароў. Між іншым, сваяк святой Еўфрасінні візантыйскі імператар Мануіл Камнін вёў перамовы пра паяднанне цэркваў з рымскім папам.

Мы не ведаем на тагачасных беларускіх землях нікай скіраванай супроць заходняга хрысціянства літаратуры. Німа слядоў такой непрыхільнасці і ў жыццяпісах беларускіх святых, што яшчэ раз сведчыць пра ўласцівы продкам шляхетны дух талерантнасці, які праз стагоддзі будзе захаваны ў Вялікім княстве Літоўскім.

Наша першая дзяржава

Радзіма Еўфрасінні — Полацкае княства, моцная раннефеадальная ўсходнеславянская дзяржава, якой два з паловаю стагоддзі кіравала самастойная дынастыя Рагвалодавічаў, або Ізяславічаў, калі лічыцца ад князя Ізяслава — унука Рагвалода і сына Рагнеды.

У Падзвінні ў другой палове першага тысячагоддзя нашай эры адбывалася ўзаемадзеянне плямён крывічоў, дрыгавічоў і балтаў, што паклікала да жыцця новае этнічнае ўтварэнне — палачанаў. Праз княства, злучаючы Арабскі халіфат і Хазарью з усходнімі славянамі і Скандинавіяй, праходзілі старадаунія гандлёвых шляхі. Выгоднае геаграфічнае становішча разам з інтэнсіўнымі этнічнымі працэсамі ды актыўнай палітыкай тутэйших князёў і былі галоўнымі чыннікамі хуткага ўзвышэння Полацкай зямлі.

У другой палове X стагоддзя ў Полацку кіраваў незалежны ні ад Кіева, ні ад Ноўгарада князь Рагвалод. Іншай кажучы, у тыя часы і пачала існаванне першая беларуская дзяржава — Полацкае княства. Можна спрачацца, прыйшоў полацкі валадар з-за мора ці быў крывічом. Можна спрачацца, славянскія ці скандынаўскія імёны мелі першы вядомы з летапісаў полацкі князь і ягоная дачка Рагнеда. Але значна важней тое, што, як падкрэслівае гісторык Мікола Ермаловіч, Рагвалод «першы ўбачыў і па-сапраўднаму ацаніў вялікія магчымасці Полацкай зямлі як асобнай дзяржавы са сваімі мэтамі і інтарэсамі, супрацьлеглымі мэтамі і інтарэсам самога Кіева».

У XII стагоддзі Полацкае княства сваёй тэрыторыяй было роўнае такім буйным тагачасным заходненеўрапейскім дзяржавам,

- * Княжыч Ізяслав заступаецца за Рагнеду пасля яе замаху на Уладзіміра. Мініяцюра Радзівілаўскага летапісу.
- * Княжич Изяслав вступается за Рогнеду после ее покушения на Владимира. Миниатюра Радзивилловской летописи.

як герцагства Баварскае і каралеўства Партугальскае. Васаламі Палацка былі размешчаныя ў балцкіх землях гарады Герцыка (Герцыке) і Куканос (Кукенойс). Даніну плацілі яму плямёны ліваў і летаў, якія жылі ніжэй па Дзвіне. Палацкія свецкія і духоўныя валадары зайсёды праяўлялі да сваіх даннікаў-паганцаў верацярпімасць. Відаць, гэта было вынікам моцных пазіцый дахрысціянскай ідэалогіі ў самім княстве.

Дзейнасць полацкіх князёў скіроўвалася на ўзмацненне дзяржавы і пашырэнне яе межаў. Красамоўна кажа аб палітычнай стабільнасці Палацкай зямлі тое, што цэлае стагоддзе ёю кіравалі толькі два князі: Брачыслаў Ізяславіч (1001–1044) і ягоны сын Усяслаў Чарадзей (1044–1101). Пры Усяславе княства дасягнула свайго найвышэйшага ўздыму. Тады ж быў пабудаваны Сафійскі сабор, трэці такі храм на ўсходзе славянства, які сімвалізаваў роўнасць Палацка з Кіевам і Ноўгарадам. Дзяржаўны розум і патрыятызм

---

* Х о р с — у міфалогіі ўсходніх славян бог сонца, апякун земляробства.

палацкага князя ўславіў геніяльны аўтар «Слова пра паход Ігара-
вы»: «Всеслав князь людем судяше, князем грады рядяше... вели-
кому Хръсови* вльком путь прерыскаше. Тому въ Полотске по-
звониша заутренюю рано у святая Софей въ колоколы, а он въ Кы-
еве звон слыша». Дарэчы, гэты князь стаў правобразам быліннага
Волха Усяславіча.

Пра міжнародны аўтарытэт Полацкай зямлі кажа свяцтва Раг-
валодавічаў з домам візантыйскіх імператараў Камнінаў. Некаторыя
аўтары лічаць, што дачка Усяслава Чарадзея была жонкаю кесара
Аляксея.

Палітычным і эканамічным сэрцам княства, што стала гісторыч-
най прарадзімаю беларусаў, быў Полацк — адзін з самых старажыт-
ных славянскіх гарадоў. Упершыню ён прыгадваецца ў «Аповесці
мінульых гадоў» пад 862 годам, але дадзеныя археалогіі сведчаць,
што горад мог узнікнуць, прынамсі, на стагоддзе раней.

У XI–XII стагоддзях тут квітнеюць гандаль і рамёствы. Уніз па
Дзвіне, а затым па Варажскім моры полацкія купцы вязуць воск, мёд і
футра. На мясцовым торжышчы можна сустрэць гасцей не толькі са
старажытнарускіх гарадоў, але і з Візантыйі, Прыбалтыкі. Археолагі¹
налічваюць дзесяткі спецыяльнасцяў полацкіх майстроў. Развітаябыла
кавальская і ліцейнае рамёствы, ганчарства, гарбарства і шавецтва.
Сваімі вырабамі славіліся збройнікі і ювеліры, што валодалі шмат якімі
прыёмамі апрацоўкі каляровых і высакародных металаў — каваннем,
чаканкаю, ціненнем, філігранню, зернью.

Тагачасны Полацк з яго манастырамі і цэрквамі, з заснаванай у
992 годзе епіскапскай катэдрай — буйны асяродак кніжнае навукі.
Ніканаўскі летапіс невыпадкова паведамляе пра полацкага князя
Ізяслава (памёр у 1001 годзе), што ён «прилежаша прочитанию»
кніг. Доўгі час — пакуль не быў знайдзены вядомы Гнёздаўскі
надпіс — пячатку з іменем гэтага князя-кніжніка лічылі самым даўнім
узорам пісьменства ўсіх усходніх славянаў. Да нашых дзён дайшла
і знайдзеная на Рурыкам гарадзішчы ў Ноўгарадзе пячатка са-
мой Еўфрасінні, што захоўваецца цяпер у фондах Ноўгарадскага
гісторычна-археалагічнага запаведніка.

У Полацку вялі летапіс, урыўкі з яго захаваліся да XVIII ста-

* Графіці — старажытныя надпісы, зробленыя вострымі рэчамі на сценах будынкаў.

годдзя і трапілі ў так званы Яропкінскі спіс, якім карыстаўся расейскі гісторык В. Тацішчай. Пра высокі на той час узровень пісьменства кажуць таксама графіці* полацкіх храмаў, каштоўныя помнікі эпіграфікі «Барысавы камяні». Ужо ў наш час надпіс сярэдзіны XI стагоддзя быў выяўлены на вялікім камені з падмурка Сафійскага сабора. Магчыма, знойдзены «аўтограф» старажытных дойлідаў. У помнікаў пісьменства Полацкай зямлі часта сустракаецца дзесятковае «і» — палачане ведалі лацінскі алфавіт.

На працягу большай часткі сваёй гісторыі княства захоўвала незалежнасць ад Кіева. Вядома, гэта не азначала адарванасці Полацка ад суседніх земляў, з якімі ён заўсёды меў цесныя дзяржаўныя, гандлёвыя і культурныя сувязі. Разам з тым самастойнасць, апрача палітычных і эканамічных выгодаў, давала вялікую творчую свободу мясцовым дойлідам, жывапісцам, іншым талентам, якім не трэба было абавязкова арыентавацца на кіеўскія ўзоры. Такія ўмовы спрыялі развіццю цэлага шэрагу культурных асаблівасцяў, што дае падставы называць Полацкую зямлю не толькі нашай першай дзяржаваю, але і калыскай беларускай культуры.

Тут, на берагах Дзвіны і Палаты, у Полацку або ў адной з блізкіх княскіх вотчын і прыйшла на свет дзяўчынка, якой наканавана было назаўсёды застацца ў гісторыі і ў памяці народа.

Унучка Чарадзея

Будучая святая нарадзілася ў сям'і князя Святаслава-Георгія, малодшага сына Усяслава Чарадзея. Здарылася гэта праз колькі гадоў пасля смерці знакамітага полацкага валадара.

Дзяўчынку назвалі старажытным крывацкім іменем Прадслава. Паводле тагачаснага звычаю, атрыманае адразу па нараджэнні імя пасля хрышчэння магло змяніцца, але маленькая князёўна засталася Прадславаю.

З маленства яна чула ад бацькоў паданні пра славутых продкаў. У яе свядомасць рана ўвайшло імя непакорлівой Рагнеды, якую муж — Уладзімір Краснае Сонейка мусіў адправіць з малым сынам Ізяславам назад на радзіму. Прадславу вабіла і легендарная асоба дзеда Усяслава. Ягоная бітва з войскам князёў Яраславічаў на Нямізе, падступнае па-

ланенне і кіеўская вязніца, паўстанне 1068 года, калі кіяне «пракрычалі» Усяслава вялікім князем, вяртанне ў Полацк і працяг барацьбы з Кіевам — згадкі пра гэтыя падзеі давалі князёўне яскравыя прыклады адданасці роднай зямлі.

Вучылася Прадслава ў школе пры Сафійскім саборы або дома, пры княжым двары (гэта больш верагодна). Наставнікамі былі духоўныя асобы, найперш манахі, падручнікамі — Святое Пісьмо, жыццяпісная літаратура... Ад настаўнікаў, з апісанняў жыцця святых дзяўчынка атрымлівала ізвесткі пра манастырскія статуты і звычаі. Навука давалася ёй значна лягчэй, чым аднагодкам. «Жыццяпіс» адзначае яе любасць да вучэння, старан-

* Першая старонка «Аповесці мінулых гадоў».

* Первая страница «Повести временных лет».

насць і вялікія здольнасці.

Княская дачка мела доступ да самых розных кніг. Ужо ў бацькоўскім доме, апрача набажэнскай і іншай рэлігійнай літаратуры, Прадслава магла чытаць «Ізборнікі» з афарызмамі і выслоўямі, перакладзены з грэцкае мовы раман аб подзвігах Аляксандра Македонскага — «Александрыю», вострасюжэтную «Аповесць пра Акіра Прамудрага»... Пазней іх замянілі творы з багаслоўскімі тлумачэннямі сутнасці прыроды, кнігі з антычнай гісторыі.

Дзяцінства князёўны праходзіла, вядома, не толькі ў бацькаўм хораме. Яе прыцягвала шматгалосае і шматмоўнае торжышча, дзе можна было пачуць гусляра, пабачыць выступленні «вясёлых людзей» — скамарохаў. Прадслава заходзіла да гандляроў і ремеснікаў, што жылі на пасадзе. Пасля цесных курных хацін простага люду асабліва ўражвалі дзяўчынку полацкія храмы і найперш велічны Сафійскі сабор з яго багатымі фрэскавымі размалёўкамі.

«ЯКО ЛУЧА СОЛНЕЧНАЯ...»

Ад карміцелькі, нянек, ад маці — княгіні Сафіі яна чула казкі, абрадавыя песні, замовы і заклёны. Своеасаблівае двоеверства існавала на Полаччыне нават у княжацка-дружынным асяроддзі, а значыць, Прадслава добра ведала паганскі пантэон. У юныя гады яна была глядачкай, а магчыма, і ўдзельніцай гуканняў вясны, русалляў, купалляў, калядаў і іншых дахрысціянскіх святаў.

Слава аб прыгажосці і адукаванасці Прадславы разнеслася «по всем градам», і ў Полацк, да князя Святаслава-Георгія, зачасцілі сваты. «Жыццяпіс» апавядыае, што, калі князёўне споўнілася дванаццаць гадоў (з такога ўзросту дзяўчынку ў той час лічылі нявестаю), бацькі вырашылі аддаць яе замуж за сына нейкага слáунага багаццем і княжаннем валадара. Наперадзе ў Прадславы быў звычайны для жанчын з яе кола лёс: нараджэнне і выхаванне дзяцей, хатнія клопаты, чаканне свайго гаспадара-князя з паходу або з ловаў...

І тут нечакана для блізкіх яна выбірае іншую путь віну.

Хрыстова нявеста

«Наполнившись мысли ея, — гаворыцца ў «Жыццяпісе», — и рече въ себе: «Но что успела при нас бывши родове наши? И женишася, и посягла <выходзілі замуж>, но не венчоваша. И житие их мимо тече. Слава их погыбে, яко прах, и хужыши паучины... А другие паче же лезу выя<шыя> своя не преклониша, но духовным мечем от секоша от себе плотские сласти... то ти суть памятни на земли».

Прадслава прыходзіць у манастыр. Яе цётка, удава князя Рамана Усяславіча, якая была ігуменняй, «не хотячи оstriщи ея... и воздухнувші, и прослезившіся, глагола къ ней: «Чадо мое! Како могу се сотворити? Отец твой, уведав, со всяцем гневом возложить вред на голову мою. А еще юна еси возрастом. Не можеши понести тяготы мнишеского жития. И како можеши оставити княжение и славу мира сего?» Але Прадслава дабіаецца свайго і пад імем Еўфрасінні таемна ад бацькоў прыміае пострыг, ахвяруючы сябе Хрысту.

Беларускі даследчык «Жыццяпісу» Аляксей Мельнікаў лічыць, што здарылася гэта найверагодней 25 верасня — у дзень святой Еўфрасінні Александрыйскай.

Даведаўшыся пра доччын учынаک, князь Святаслаў-Георгі, як

апавядзе «Жыццяпіс», ад гора рваў на галаве валасы, а княгіня Сафія галасіла па Прадславе, як па нябожчыцы. Гэта было першае і вельмі цяжкае выпрабаванне юнай Хрыстовай нявесты, але яна здолела пераканаць бацькоў у слушнасці свайго выбару, у тым, што яны мусіць не смуткаваць, а цешыцца: іхня дачка аддала ўсю сябе Госпаду.

Прыход Прадславы ў манастыр і звязаныя з гэтым акалічнасці даюць магчымасць з большай ці меншай дакладнасцю ўстанавіць дату яе нараджэння. З «Жыццяпісу» вынікае, што поstryг адбыўся, калі будучая падзвіжніца мела дванаццаць гадоў. Князь Раман Усяславіч, удава якога стаяла на чале манастыра, памёр каля 1116 года (па іншых звестках — у 1113). Толькі пасля гэтага ѡтака Прадславы магла зрабіцца ігуменняю. Значыцца, святая Еўфрасіння нарадзілася не раней 1104 (або 1101) года.

Што да поstryгу князёўны, то існуе цікавая версія, да якой схіляецца, напрыклад, гісторык Мікола Ермаловіч. Згодна з ёй, да гэтага кроку Прадславу маглі падштурхнуць і знешнія прычыны — суровая неабходнасць пазбегнуць высылкі на чужыну. У 1129 годзе за адмову ісці ў паход на полаўцаў кіеўскі князь Мсціслаў выслаў полацкіх князёў у Візантію. Паміж выгнанцаў летапіс называе і бацьку Еўфрасінні, разам з якім пакінуць Бацькаўшчыну мусіл таксама яе маці і малодшая сястра Гардзіслава. Як мы ведаем, дынастыя Рагвалодавічаў была ў свяяцтве з візантыйскім імператарамі Камнінамі. Такім чынам, высылка мела ў значнай ступені ганаровы харектар (полацкія князі атрымалі пасады ў візантыйскім войску і ўдзельнічалі ў вайне з арабамі), і ўсё ж гэта было выгнанне. Можна толькі здагадвацца, ці дачакалаася Еўфрасіння ўсіх сваіх родных назад: пэўнага адказу летапіс не дае.

Полацкая книжніца

У фармаванні поглядаў Еўфрасінні Полацкай, якая стала адной з самых асвечаных жанчын сваёй эпохі, выключную ролю адыгравала тагачасная літаратура.

Прыняцце ўсходнеславянскім землямі хрысціянства вымагала перабудовы ранейшага светапогляду: уяўленняў пра Сусвет, прыроду, пра гісторыю чалавечага роду... Сярод кніг, якія перакладалі і перапісвалі, прыехаўшы на ўсходнеславянскія землі візантыйскія

і балгарскія святары, а таксама іх мясцовыя паслядоўнікі, большасць складалі, вядома, набажэнскія тэксты і кнігі, дзе выкладаліся асновы хрысціянскіх поглядаў на свет і хрысціянскай маралі. Але ў манастыры і ў княжыя хорамы трапляла і нямала твораў іншых жанраў: хронік, гістарычных і гістарычна-побытавых аповесцяў, прыродазнавчых трактатаў. Наогул жа літаратура таго перыяду адлюстроўвала светапогляд, тыповы для шмат якіх хрысціянскіх краін ранняга сераднявечча. «Старажытнарускую літаратуру*», — лічыць акадэмік Д. Ліхачоў, — можна разглядаць як літаратуру адной тэмы і аднаго сюжэта. Гэты сюжэт — сусветная гісторыя, і гэтая тэма — сэнс чалавечага жыцця».

Апрача біблійных кніг, Еўфрасіння яшчэ ў юнацтве не магла не чытаць твораў патрыстыкі — рымскіх і візантыйскіх багасловаў, што шануюцца як айцы царквы. Палацкія кнігазборы XII стагоддзя несумнеўна мелі творы выдатнага візантыйскага прафілака Іаана Залатаслова (344–407), што навучаў вернікаў хрысціянскім цнотам, вобразна выкryваў чалавечыя заганы. Пашираныя ў тыя часы былі таксама творы Грыгорыя Назіянзіна, Васілія Кесарыйскага, Яфрэма Сірына, Іаана Сінайскага. Патрыстычная літаратура ўмацоўвала асновы хрысціянскай дагматыкі, мела вялікае значэнне ў сцверджанні этичных ідэалаў. Тым самым мэтам служылі жыццяпісы святых і патэркі — зборнікі кароткіх апавяданняў пра людзей, якія выславіліся сваёй пабожнасцю. Са старонак гэтых кніг паўставаў фантастычны, поўны дзівосаў свет, дзе за душы людзей зацята змагаліся сілы добра і зла. Хвалюючыя праblems будучыні свету, чалавечага лёсу пасля смерці закраналіся ў апокрыфах**, напрыклад, у такім папулярным, як «Блуканне Багародзіцы па пакутах». У часы Еўфрасінні, а можа, і раней у Палацкіх маглі трапіць кнігі святых Кірылы і Мяфодзія, вядомыя з апісання бібліятэкі Сафійскага сабора, зробленага ў канцы XVI стагоддзя.

Кожны адукаваны чалавек павінен быў ведаць гісторыю свайго народа і суседзяў. Значыцца, палацкая ігумення вывучала Нестара-ту «Аповесць мінульых гадоў», якая ўводзіла ўсходняе славянства ў

* Пад гэтым тэрмінам мы разумеем літаратуру, створаную на ўсім усходнеславянскім абрашчанні.

** А п о к р ы ф ы — апавяданні аб персанажах біблійнае гісторыі, якія сюжэтна адразніваюцца ад тых, што змешчаны ў кананічных кнігах Бібліі.

кантэкст сусветнай гісторыі. Цалкам верагодна, што разам з айчыннымі летапісамі асветніца чытала і папулярныя тады візантыйскія хронікі, што праз дынастычныя сувязі маглі трапляць у Полацк непасрэдна з Візантый. Адна з такіх кніг, «Хроніка Георгія Амартола», пачыналася ад стварэння свету, затым падавала біблійную гісторыю, гісторыю вавілонскіх і персідскіх цароў, апавядала пра рымскіх і

канстанцінопальскіх імператарай. Гэты твор дапаўняла «Хроніка Іаана Малалы». Яе аўтар прызначаў сваю працу шырокім колам пісьменных людзей, а таму пісаў немудрагеліста і цікава. Чытаючы 18 кніг названай хронікі, можна было, у прыватнасці, пазнаёміцца з антычнымі міфамі і з падзеямі Траянской

* Пячатка князя Ізяслава Полацкага.

* Печать князя Изыслава Полоцкого.

вайны, з жыццяпісамі персідскіх цароў, Ромула і Рэма, першых рымскіх валадароў. Не пазней пачатку XII стагоддзя на землях усходніх славян з'явіўся пераклад «Гісторыі Юдэйскай вайны» Іосіфа Флавія, у цэнтры якой адна з найадметнейшых падзеяў сусветнай гісторыі — паўстанне насельніцтва Юдэі супраць рымскага ўладарання, захоп і разбурэнне Ерусаліма. Гістарычныя хронікі мелі шматлікія мініяцюры, якія часта адлюстроўвалі рэальных асоб і рэальных падзеі. У адным з перакладаў кнігі Георгія Амартола быў, напрыклад, малюнак «Вывяржэнне Бевузія».

Гістарычныя веды, усведамленне ўлучанасці сваёй зямлі ў агульначалавечы гістарычны працэс умацоўвалі ў Еўфрасінні і ў яе сучаснікаў ідэі патрыятызму, служэння Бацькаўшчыне.

Уяўленне пра светабудову адукаваным людзям давалі творы візантыйскай навуковай думкі. Візантыйскія вучоныя лічылі свет наглядным сведчаннем мудрасці яго Творцы. Паводле іх, прыродныя з'явы, звычкі звяроў і птушак, нават уласцівасці мінералаў — усё гэта ўвасобленыя ў жывых істотах і матэрыяльных вобразах нейкія вечныя ісціны або паняцці.

Еўфрасіння чытала так званыя «Шасцідзёны». Гэтыя кнігі дапаўнялі і тлумачылі біблійны аповед пра тое, як за шэсць дзён (адсюль і назва) Бог стварыў неба, зямлю, свяцілы, расліны, жывых

істот і чалавека. «Шасцідзёны» — зводы ўсіх вядомых на той час візантыйскай навуцы звестак пра жывую і нежывую прыроду. Найбольш пашыраны быў «Шасцідзён» балгарскага экзарха (намесніка канстанцінопальскага патрыярха) Іаана. У ім гучала натуральнае захапленне ўсемагутнасцю Бога, які стварыў такі шматтайны, цудоўны і разумна ўладкаваны свет.

Прыродазнаўчы харектар меў і такі помнік эпохі Еўфрасінні, як «Фізіялог». У адрозненне ад «Шасцідзёнаў», што апавядалі аб прыродзе ў цэлым, тут гаворка ішла пераважна пра жывыя стварэнні, уліку якіх побач з рэальнымі сустракаліся міфічныя: кентаўры, сірэны, неўміруча птушка Фенікс. «Фізіялог» паведамляў пра ўласцівасці нейкай істоты і даваў іх сімвалічнае тлумачэнне, што павінна было знайсці аналогію паміж гэтымі ўласцівасцямі і адным з багаслоўскіх паняццяў. Як прыклад можна прывесці аповед пра льва. Калі верыць «Фізіялогу», ільвіца нараджае нежывое дзішняе, а потым, праз тры дні, леў-бацька, дыхнуўшы на ільвяня, ажыўляе яго — пэўная аналогія з уласбленнем, смерцю і ўваскрэсеннем Хрыста.

З разважаннямі пра будову Сусвету можна было пазнаёміцца, чытаючы «Хрысціянскую тапографію» Касмы Індыкаплова, купца, які каля 530 года зрабіў падарожжа па краінах Блізкага Усходу і Паўночнай Афрыкі. Індыкаплю ѿзвярджае, што Зямля — плоская; яе і неба ён паруноўвае з залаю, якая мае скляпеністую столю. Неба, што бачаць людзі, складаецца з вады, але над ім ёсць яшчэ адно — невідочнае. Атмасфернымі з'явамі і рухам свяцілаў кіруюць адмысловыя анёлы.

«Жыццяпіс» і іншыя нешматлікія крыніцы не даюць нам дастатковых звестак, каб з усёй пэўнасцю ахарактарызаваць погляды святой Еўфрасінні на ўзаемадачыненні чалавека і навакольнага свету, але адну выснову мы можам зрабіць. Грунтуючыся на біблейным вучэнні, патрыстычная літаратура называла чалавека «мікракосмам» (малым сусветам), а прыроду — «макракосмам». Гэтым падкрэслівалася арганічнае адзінства, у якім павінны існаваць названыя сусветы. Ужо ў раннім сераднявеччы на ўсходнеславянскіх землях была выказаная думка, што прырода — храм, дзе чалавек здзяйсняе сваё творчае служэнне. Так, відавочна, лічыла і Еўфрасіння Полацкая.

Да рук асветніцы, відаць, траплялі і творы, што ўступалі ў пэўную супярэчнасць з тагачаснымі багаслоўскімі поглядамі на чалавека і

прыроду. Візантыйскі філосаф, пісьменнік і дзяржаўны дзеяч Міхаіл Псел (1018–90-я гады XI стагоддзя) у сваіх трактатах, напрыклад, высмеіваў веру ў чуды, даводзіў, што кожная з'ява прыроды мае натуральную прычыну. Прывода ў Псела — гэта рассеяны паўсюль, нябачны, але спасцігальны розумам пачатак. Этычныя погляды вучонага вылучаліся памяркоўнасцю і былі накіраваныя супроты празмернага манаскага аскетызму. Сучаснікі абвінавачвалі Псела ў прыхільнасці да паганскае філасофіі, асабліва да Платона.

Вучэнне Міхаіла Псела развіваў ягоны паслядоўнік Іаан Італ. Ён лічыў матэрью вечнай, адмаўляў пасміротнае існаванне душы і схіляўся да таго, каб прызнаць або магчымасць яе перасялення, або поўнае знікненне пасля смерці. Італ дайшоў да адкрытага канфлікту з хрысціянствам. На загад імператара Аляксея I Камніна (магчыма, жанатага з цёткаю Еўфрасінні) вучэнне філосафа разгледзеў і аддаў анафеме царкоўны сабор 1082 года.

Ці чытала святая Еўфрасіння працы Арыстоцеля, Платона і іншых античных аўтараў? Пытанне застаецца адкрытым, але на яго можна даць і станоўчы адказ, бо сучаснік асветніцы Клімент Смоляціч у сваім «Пасланні Фаме прасвітару» зарэкамендаваў сябе знаўцам античных філосафаў.

Гаворачы пра грамадскія погляды полацкай ігуменні, спашлёмся на пецярбургскага вучонага Наталлю Сярогіну. Тэкст спеўнага цыклу XII стагоддзя пра Еўфрасінню прывёў яго даследчыцу да думкі: там сцвярджаюцца тыя самыя ідэі, што і ў «Слове пра паход Ігаравы» — палымяны пратэст супроты братазабойчых усобіц, неабходнасць яднання ўсходнеславянскіх княстваў перад знешняю пагрозаю. У прысвечаным Еўфрасінні Полацкай каноне* гаворыцца: «Князем сродником друг на друга дерзающе подъяти мечь возбранила еси, яко оружие обоюдоостро словесем божім устрашающем». Н. Сярогіна мяркуе, што невядомы аўтар «Слова» і знамітая палачанка — людзі аднаго кола, якія мелі блізкія перакананні і светапогляд, а магчыма, і былі знаёмыя. Гэтая выснова добра стасуецца з версіяй, паводле якой аўтар «Слова пра паход Ігаравы» быў нараджэнцам або жыхаром беларускіх земляў.

Мы не маєм непасрэдных звестак, як ігумення Еўфрасіння

* Канон — царкоўны спеў у гонар святога або святы.

ставілася да сялян і іншага залежнага люду, але, думаецца, яна не магла не падзяляць поглядаў Кірылы Тураўскага, які ў адным са «Словаў» абураўся тым, што валадары «неміласэрныя да рабоў сваіх і да рабынь, не даюць ім досыць ежы і адзення, і працаю знясільваюць і іншымі злыбедамі, і б'юць ні за што». На Еўфрасінню мог упłyваць і згаданы вышэй Міхаіл Псел, што ў сваёй «Хранографіі» асуджаў паўстанні народных нізоў, але выкryваў дэспатызм імператара і выступаў супроты празмерных выдаткаў двара.

Як ставілася асветніца да паганства? Ужо адзначалася, што яго пазіцыі ў Полацкім княстве і пасля прыніцця хрысціянства засталіся даволі моцнымі не толькі сярод простага люду. Паганская вешчуны («волхвы») мелі доступ у вялікакняскі палац. Гэта пацвярджаеца летапісным паведамленнем, што князь Усяслаў Брачыславіч Чарадзей нарадзіўся ад «волхвования». Думаецца, невыпадкова гістарычныя крыніцы не падаюць звестак пра які-небудзь пераслед паганцаў і іхніх ідэолагаў-вешчуноў у Полацкай зямлі. Святая Еўфрасіння, вядомая як міратворца, наўрад ці магла быць прыхільніцай жорсткіх захадаў супроты суайчыннікаў-іншаверцаў.

Аднак вернемся да юнай Хрыстовай нявесты і пасправаем прысці побач з ёю па прыступках яе духоўнага ўзыходжання.

Схіліўшыся над пергаменам

Пражыўшы нейкі час у посце і малітвах за манастырскімі сценамі ці ў манастырскай слабодцы пры адным з полацкіх храмаў, Еўфрасіння вырашыла, што яна ўжо падрыхтавалася да самастойнага падзвіжніцтва. Князёўна-чарніца звярнулася да полацкага епіскапа Іллі з просьбай пасяліцца ў Сафійскім саборы. Магчыма, яна наследавала сваёй нябеснай апякунцы Еўфрасінні Александрыйскай або самай Багародзіцы, якая некалі жыла пры храме ў Ерусаліме. Але найпершаю прычыну звароту да ўладыкі ўяўляеца імкненне быць бліжэй да кніг, да саборнае бібліятэкі, пра якую асветніца потым усё жыццё клапацілася.

Атрымаўшы ад Іллі дазвол, Еўфрасіння памяняла сваё ранейшае жытло на келлю-галубніцу ў Сафіі і «нача книги писати своими руками».

- * Мініяцюра Радзівілаўскага летапісу, якая, на думку некаторых гісторыкаў, адлюстроўвае асвячэнне Софійскага сабора ў Полацку ў прысутнасці князя Усяслава Чарадзея.
- * Миніатура Радзівілловскай летописі, изображающая, по мнению некоторых историков, освящение Софийского собора в Полоцке в присутствии князя Всеслава Чародея.

Працэс пісьма ў тыя часы быў вельмі складаны і марудны. Кнігі пісалі на пергамене ўставам — буйным і прымым, без нахілу, почыркам, у якім кожная літара аддзялялася ад суседній і, можна лічыць, не пісалася, а малявалася (злітнае пісьмо з'явілася толькі ў XV стагоддзі). Каб тэкст хутчэй высыхаў, яго прысыпалі пяском. Атрамант рабілі з адмысловых арэхаў, з адвару дубовай ці альховай кары, з жалезнай іржы, вішневага клею. Перапісчыку мала добра ведаць грамату — неабходна мець і мастацкія здольнасці, бо пачатковыя літары і загалоўкі раздзелаў трэба аздабляць жывёльнымі ці расліннымі арнаментамі.

Апрача ўсяго іншага, перапісанне кніг было нялёгкаю фізічнаю працай. Тагачасны перапісчык часта пісаў не на стале, а на далоні левай рукі, якую падпіраў локцем аб калена. Гэтай працаю займаліся амаль выключна мужчыны. Ужо адно тое, што за такую цяжкую справу ўзялася маладая жанчына, было подзвігам.

Частка перапісанных Еўфрасінняю кніг ішла на продаж, а атрыманыя гроши па яе просьбе раздавалі бедным.

Якія ж кнігі доўгімі гадзінамі дзень пры дні перапісала князёуна ў сафійскай галубніцы? «Жыццяпіс» не дае адказу, але можна з упэўненасцю сцвярджаць, што гэта было Святое Пісьмо, творы айцоў царквы, патэрыйкі... Апрача іх пяро асветніцы магло выводзіць радкі візантыйскіх гістарычных хронік і Полацкага летапіса, папуллярных тады зборнікаў афарызмаў. Яна пісала і ўласныя творы — малітвы, казані, а таксама перакладала з грэцкае і з лацінскае моваў. Такім чынам, некаторыя кнігі візантыйскіх аўтараў маглі пашырацца на ўсходнеславянскіх землях у перакладах палаchanкі.

З «Жыццяпісу» вядома, што асветніца мела ліставанне з Візантыйяй. Не будзе пярэчыць гістарычнай верагоднасці думка, што Еўфрасіння падтрымлівала сувязі з суайчыннікамі і братамі па духу Кірылам Тураўскім, Кліментам Смаляцічам, а верагодна, і з аўтарам «Слова пра паход Ігаравы».

Вядома, пры ўсёй ахвярнасці маладой манашкі плён яе са-мотніцкай працы ў келлі быў адносна невялікі. Еўфрасіння марыла пра тое, каб перапісаннем кніг у Полацку займаліся не адзінкі, а дзесяткі пісьменных людзей.

«Тут належыць быць табе!»

Калі падзвіжнікі дасягаюць маральнае дасканаласці, Госпад заклікае іх да стварэння сваіх духоўных цвярдыняў. Так было наканавана і Еўфрасінні.

«Жыццяпіс» апавядае, што аднойчы ў сне анёл узяў яе за руку і адвёў за дзве вярсты ад Полацка ў Сяльцо, дзе знаходзіліся драўляная царква Спаса і мураваны храм-пахавальня полацкіх епіскапаў. На гэтым месцы анёл прамовіў да манашкі: «Тут належыць быць табе!»

Сон паўтарыўся тройчы.

У тую самую ноч падобны сон бачыў і полацкі епіскап. Нябесны пасланец загадаў яму ўвесці рабу Божую Еўфрасінню ў Спансскую цэркаўку, што ў Сяльцы на беразе Палаты. Епіскап пачуў таксама прароцтва пра богаабранасць князёўны, якую чакала святое жыццё і царства нябеснае.

Запрасіўшы дзядзьку Еўфрасінні полацкага князя Барыса, яе бацьку Святаслава-Георгія і знаных палачанаў, уладыка абвясціў кня-

зёўне-чарніцы, што аддае ёй Сяльцо. Атрымаўшы багаславенне, Еўфрасіння памалілася ў Сафійскім саборы і, узяўшы з сабою адну манашку, выправілася на паказанае анёлам месца. Увайшоўшы ў царкву Спаса, падзвіжніца звярнулася да Усявышняга з такім словамі: «Ты, Госпадзе, даючы святым сваім апосталам запавет, наказаў не насіць з сабою нічога, акрамя по саха. Я ж, слухаючыся слова Твойго, прыйшла на гэтае месца, нічога не ўзяўшы з сабою, маючы ў сабе толькі слова Тваё: Госпадзе, памілуй! А з маёмысці ўсіе ёсць у мяне адно гэтыя кнігі, з якіх мае ўцеху душа і весяліцца сэрца...»

Так паблізу Полацка Еўфрасіння заснавала жаночы манастыр. Здараўлася тое яшчэ пры жыцці Барыса Усяславіча, значыцца, не пазней 1128 года, калі князь памёр. Праз нейкі час пры царкве Багародзіцы (новай) асветніца стварае яшчэ адзін манастыр — мужчынскі. Гэта таксама быў подзвіг: тады, на пачатку XII стагоддзя, манастыроў у Полацкім княстве і ўвогуле на ўсходнеславянскіх землях існавала няшмат. (Ад мужчынскага манастыра Найсвяцейшай Багародзіцы да нашых дзён не захавалася ніякіх слядоў. Месца, дзе ён стаяў, дакладна невядомае, але ў часы Еўфрасінні была завядзёнка будаваць загараднія жаночыя і мужчынскія манастыры ў бліzkім суседстве, каб у выпадку небяспекі манахі баранілі ад ворагаў і сваіх сястраў у Хрысце. Гісторык Аляксей Сапуноў выказваў здагадку, што царква Багародзіцы іствораны пры ёй манастыр знаходзіліся на tym месцы, дзе пазней з'явіўся касцёл sv. Ксаверыя, пра які цяпер нагадвае толькі назва полацкіх могілак — Ксаверыя, і гэта найбольш верагодна.)

У полацкіх манастырах, статуты якіх напісала сама Еўфрасіння, пад яе кірауніцтвам дзейнічалі майстэрні, дзе перапісаліся кнігі — скрыпторыі. Тут існавала спецыялізацыя: адзін майстар рабіў каляровыя ініцыялы, другі — мініяцюры, трэці — пераплётны. Калі была патрэба перапісаць кнігу хутчэй, яе дзялілі на некалькі частак. Падзел працы значна павялічваў не толькі колькасць кніг, але і іх мастацкі ўзровень. Са скрыпторыяў кнігі разыходзіліся па ўсёй Полацкай зямлі і за яе межы. Іх чыталі вучоныя манахі і іншыя пісьменныя людзі, па іх вучыліся грамаце дзеци.

Пры адным з манастыроў, каб аздобіць полацкія храмы абразамі, падзвіжніца адчыніла іканапісную майстэрню.

Створаныя найпадобнейшаю Еўфрасінніяй цвярдыні слова Божага былі асяродкамі дабрачыннасці. Там знаходзілі заступніцтва,

«ЯКО ЛУЧА СОЛНЕЧНАЯ...»

суцяшэнне і дапамогу ўдывы і сіроты, нямоглыя і пакрыўджаныя. Ёсць падставы казаць аб існаванні пры некоторых полацкіх манастырах багадзельняў і, магчыма, лякарняў.

Аз, букі, ведзі...

Полацкае княства мела вялікую патрэбу ў адукаваных людзях. Школы існавалі тут і да Еўфрасінні, але заснаванне асветніцаю ма-настыроў, яе чынная педагогічная дзейнасць далі школьнай справе новы магутны штуршок.

Дзеці ў тагачасных школах вучыліся чытанню, пісьму, «цыфі-ры» і царкоўным спевам. У літаратурных помніках той эпохі часта можна сустрэць пахвалу кніжнаму вучэнню. Яны прыпадабняюць людзей без навукі да бяскрылых птушак: як такая птушка не можа падняцца ў неба, так і чалавек не здольны дасягнуць без кніг «совершеннна разума».

Грамаце вучылі па царкоўных кнігах — Псалтыру, Часаслову, Апосталу. Авалоданне чытаннем ўскладнялася тым, што рукапісныя кнігі не мелі знакаў прыпынку, слова і сказы часта зліваліся. Спачатку трэба было завучыць на памяць азбуку з ціжкімі назвамі літар — «аз», «букі», «ведзі»... Адначасова дзеці вучыліся выводзіць літа-ры пісалам на бяросце або на дошчачках-васкоўках. Потым вучылі склады: «ведзі»-«аз» — «ва», «букі»-«он» — «бо»... Пасля вучань мусіў засвойваць цітлы — надрадковыя знакі ў выглядзе ламанай рыскі, якія ставіліся над скарочанымі словамі або над літарамі, што мелі лічбавае значэнне. Справіўшыся з гэтай прамудрасцю і наву-чыўшыся чытаць паасобныя фразы і малітвы, а таксама пісаць, дзеці заканчвалі першы цыкл сваёй навукі. На гэта ішло два-тры гады.

Прыкладна так пачынала спасцігаць грамату дзятва і ў школах, адчыненых рупнасцю Еўфрасінні. Аднак высокаадукаваная ігумен-ня імкнулася пашырыць межы звычайнай навучальнай праграмы. Ап-рача царкоўнаславянскае, юныя палачане вучылі грэцкую і лацінскую мовы, атрымлівалі звесткі з прыродазнаўства, рыторыкі, медышы-ны. Вялікая ўвага надавалася гісторыі. Вучні павінны былі добра ведаць радавод дынастыі Рагвалодавічаў, важныя падзеі з мінуўшчыны Полацкай зямлі і ўсяго ўсходняга славянства. Напэўна, школа давала веды і ў сусветнай гісторыі.

- * Бітва на Нямізе 3 сакавіка 1067 года паміж дружынай Усяслава Полацкага і злучанымі сіламі кіеўскіх князёў.
Мініяцюра Радзівілаўскага летапісу.
- * Битва на Немиге 3 марта 1067 года между дружиной Всеслава Полоцкого и объединенными силами киевских князей.
Миниатюра Радзивилловской летописи.

У сваёй педагогічнай дзейнасці Еўфрасіння абапіралася на мудрасць народнай дыдактыкі: «На всяк же день учаще сестры свое: старыя же учаще тръпению и воздръжанию, юныя же учаще чистоте душевной и бесстрастию телесному, говению образному, ступанию кротку, гласу смирену, слову благочестну, ядению и питию безмолвну, при старейших молчати, мудрейших послушати, къ старейшим покорением, къ точным <роўным> и меншим любовь без лицемерия, мало вещати, а много разумети».

Аўтар «Жыццянісу» быў малодшым сучаснікам асветніцы, магчыма, нават, яе вучнем. Пададзеныя ім фрагменты павучальных слоў аўтэнтычныя, мяркуючы па ўсім, маюць рэальную аснову. Вучні і насельнікі манастыроў атрымлівалі ад ігуменні выдатныя ўрокі кра- самоўства. «Се собрах вы, яко кокошь <квактуха> птенца, под крыле свои и в паствину свою, яко овца, — прамаўляе яна да сяцёў. — Да пасецася въ заповедех божиих! Да и аз <я> веселым сердцем подвизаюся учiti вас, видящи плоды ваша трудныя и толико дождь проливаю къ вам, а нивы ваша въ едину меру стоят нерастуще, ни

«ЯКО ЛУЧА СОЛНЕЧНАЯ...»

- * Паверыўшы крыжоваму цалаванню ворагаў, Усяслаў Чарадзей з сынамі пераязджае праз Дняпро і трапляе ў кіеўскую вязницу.
Мініяцюра Радзівілаўскага летапісу.
- * Поверив крестному целованию врагов, Всеслав Чародей с сыновьями переправляется через Днепр и попадает в киевскую темницу.
Миниатюра Радзивилловской летописи.

поступающе горе. А год приспеваєт свершению, и лопата на гумне лежить. Но боюся, егда будеть плен <пустазелле> въ вас. Подщитеся, чада моя, убежати того всего! Но сотворите ся пшеница и осмелитесь въ жерновах смирением...» Уражваюць багатая вобразнасць гэтага ўрыўка і яе празрыстасць, цесная сувязь метафар і парыўнанняў з жыщчым простага чалавека. Тут, як і ў іншых фрагментах «Жыццяпісу», відаць несумненна прямойніцкая здольнасці асветніцы.

Кніжніца Еўфрасіння не магла не зварнуць увагі на змешчаны ў «Ізборніку» Святаслава 1073 года трактат пра паэтыку «Об образех», дзе на прыкладах (утым ліку з «Ліяды» і «Адысеі») тлумачылася значэнне розных тропаў — алегорый, гіпербал, метафар. З вучнямі полацкіх школ, прынамсі, з найбольыш здатнымі, праводзіліся заняткі і па паэтыцы.

Школы Еўфрасінні Полацкай былі перадавымі для свайго часу і праграмаю навучання, і складам вучняў, значная частка якіх набіралася з дзяцей простых гараджан.

- * Кіне ў часе паўстання 1068 года вызвалаюць Усяслава Полацкага з вязніцы. Мініяцюра Радзівілаўскага летапісу.
- * Киевляне во время восстания 1068 года освобождают Всеслава Полоцкого из заточения. Миниатюра Радзивиловской летописи.

Сёстры-манашкі

Памочніцамі і апірышчам Еўфрасінні ў шматлікіх клопатах і пачынаннях сталі яе сёстры: родная Гардзіслава (у манастве Еўдакія) і стрыечная Звеніслава (Еўпраксія). Але трапілі яны ў манастырскія сцэны па-рознаму.

Заснаваўшы Спасаўскі манастыр, маладая ігumenня папрасіла бацьку прыслаць да яе сястру ў навучанне грамаце. Еўфрасіння «сь прилежанием учаше о спасении души, а она (Гардзіслава. — У. А.) съ прилежанием учашесь и принимаше, яко нива плодовита, умякчывши сердце свое». Затым «Жыццяпіс» паведамляе, што ігumenня таемна паstryгла сястру ў манашкі, выклікаўшы гэтым у бацькі вялікі гней. «И узыярився на преподобную Ефросинию, сердцем горя. И приеха къ монастырю, глаголя: «Чадо мое милое, что се сотворила еси? Приложи сетование къ сетованию души моей, и печаль къ печали». Аднак, знайшоўшы шлях да сэрца сястры, асветніца здолела суцешыць Божым словам і бацькоў.

«ЯКО ЛУЧА СОЛНЕЧНАЯ...»

Са Звеніславаю было іначай. Яна прыйшла да сястры сама і «принесе всю свою утварь златую и порты <уборы> многоценныя» — відаць, ахвяравала храму Спаса свой пасаг. Адносіны паміж Еўфрасінняю і Еўпраксіяй былі вельмі блізкія — «яко едина душа въ двою телесу».

Сёстры заставаліся разам усё далейшае жыццё. Звеніславу-Еўпраксію полацкая ігumenня абрала спадарожніцаю, выпраўляючыся ў канцы зямнога шляху ў Ерусалім. Роднай сястры Еўдакії, пакідаючы Полацк, яна загадала «дръжати и урядити... оба манастыря». Пасля смерці Еўфрасінні Еўдакія, мабыць, заняла месца ігуменні Спасаўскага манастыра і працягвала асветніцкую дзейнасць старэйшай сястры.

Апавядоучы пра ад'езд найпадобнейшай у апошняе падарожжа, «Жыццяпіс» падае таксама звесткі аб паstryжэнні Еўфрасінняю ў манастыр яе пляменніц Вольгі і Кірыаны. Як і ў выпадку з Гардзіславай, гэта адбылося супроць волі бацькоў. Даведаўшыся пра намер ігуменні, бацька дзяўчат, яе улюблёны брат Вячаслав спрабаваў заклікаць да міласэрнасці: «Госпоже моя! Что ми хощеши сотворити? Два плача прилагаеши души моей: плача ся отхода твоего и сетуя чаду деля своею», але ягоныя просьбы былі марныя. Іншых звестак пра пляменніц асветніцы не захавалася, аднак яны як прадстаўніцы княскай дынастыі Рагвалодавічаў павінны былі іграць у манастырскім жыцці не апошнюю ролю.

Не трэба бачыць, як гэта робяць некаторыя, у апісаных вышэй паводзінах ігуменні жорсткасць. Такія (можа, і сапраўды не надта гуманнія з сучаснага гледзішча) учынкі дыктаваў Еўфрасінні клопат пра душы блізкіх, пра будучыню сваёй справы.

Аўтар «Жыццяпісу» сцвярджае, што святая мела такі дар ад Бога: зірнуўшы на кагосьці, адразу магла ўбачыць, ці ёсьць у ім дабрадзеіны дух і ці можа гэты чалавек быць абраникам Гасподнім.

Ад заняпаду да адраджэння

Заснаваны найпадобнейшай Еўфрасінняю Спасаўскі манастыр цягам стагоддзяў перажыў і часы ўзвышэння і гады поўнага заняпаду. Трэба скептычна ставіцца да слоў асобных расейскіх аўтараў

пра тое, што чарніцы пакінулі свой прыстанак у часе нашэсця Ба-
тыя. Дымна-крыавы след татарскіх ордаў застаўся ў XIII стагоддзі
толькі на самым поўдні беларускіх земляў. Наогул жа Беларусь, у
адрозненне ад сваіх усходніх суседзяў, татара-мангольскага прыг-
нёту не зведала. Больш верагодна, што ў часе нашэсця ў полацкіх
манастырах ратаваліся ўцекачы з іншых усходнеславянскіх княстваў.

Цяжкія выпрабаванні надышлі для Спаса-Еўфрасіннеўскага ма-
настыра, калі Масковія распачала настойлівія спробы захапіць бе-
ларускія землі, што на пачатку XIV стагоддзя канчаткова ўвайшлі ў
склад Вялікага княства Літоўскага. Гэта была магутная феадальная
дзяржава, ядром якой з'яўлялася Беларусь, а паноўнай культурою —
беларуская, прычым беларуская мова без малога чатыры ста-
годдзі выконвала ролю дзяржаўнай.

Калі ў 1563 годзе войска Івана Жахлівага (Грознага) ішло на
Полацк, начутыя аб звярынай жорсткасці маскоўскага цара чарніцы
з плачам развіталіся са Спасаўскім манастыром. Яны ўжо не вяр-
нуліся туды ні ў гады маскоўскае акупацыі, ні пасля ўзяцця Полацка
ў 1579 годзе вялікім князем літоўскім і каралём польскім Стэфа-
нам Баторыем, якога беларусы называлі Сцяпанам Батурам.

Амаль усе полацкія манастыры, у іх ліку і Спасаўскі, з іхнімі
землямі і іншай маёmacцю Батура перадаў ордэн езуітаў.

У 1654 годзе Полацк зноў занялі расейскія войскі. Праз два
гады туды прыехаў цар Аляксей Міхайлавіч, які «ходил... в Спас-
ской монастырь, что бывал девичей монастырь благоверной вели-
кой княжны Евфросинии Полоцкой... Того ж месяца июля в 9 день...
было священное церкви Преображение Спасово».

Паводле Андрусаўскага міру 1667 года горад быў вернуты Рэ-
чы Паспалітай. Вярнуліся ў манастыр і езуіты, якія заставаліся тут
гаспадарамі і пасля захопу Беларусі Расеяй у канцы XVIII стагод-
дзя, да самага іх выгнання з Расейскае імперыі ў 1820 годзе. За
іхнім часам на месцы даунейшага манастырскага будынка быў зму-
раваны двухпавярховы дом — летняя рэзідэнцыя езуіцкіх генера-
лаў. Да 1832 года манастыр належаў каталіцкаму ордэну піяраў, по-
тым спачатку манастырскі сабор, а ўслед за ім і іншыя збудаванні
царская ўлада перадала праваслаўным.

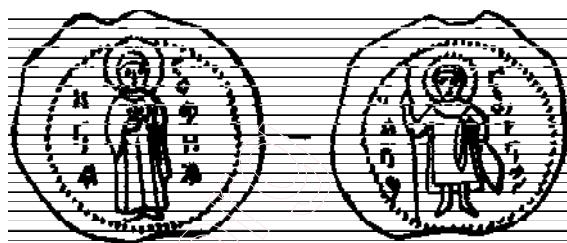
Спаса-Еўфрасіннеўскі манастыр у 1840 годзе быў адноўлены і
з прычыны сваёй старажытнасці і значнасці прылічаны да першак-

«ЯКО ЛУЧА СОЛНЕЧНАЯ...»

ласных расейскіх манастыроў. Пры ім пачала дзейнічаць жаночая вучэльня, многія выпускніцы якой сталі народнымі настаўніцамі.

Зачынены бязбожнаю ўладаю ў 1928 годзе (тады ў ім жыло каля 250 манашак), Спаса-Еўфрасіннеўскі манастыр аднавіў сваё жыщё падчас нямецкае акупацыі. У пасляваенны час размешчаная паблізу вайсковая частка пачала браць з насельніц манастыра... кватэрную плату. Неўзабаве яго зноў зачынілі, і манашкі (у 1953 годзе іх было 54) мусілі выехаць у Жыровіцы, што пад Слонімам.

Сёння старажытная цвярдыня слова Божага перажывае сваё новае адраджэнне, якое пачалося ў 1989 годзе. Манастыр зноў зрабіўся месцам паломніцтва вернікаў з усёй Беларусі і яе блізкага і далёкага замежжа. Наведаць заснаваны Еўфрасінняю агмень хрысціянскай духоўнасці лічаць сваім абавязкам, бываючы на радзіме, нашы суайчыннікі з іншых краін. Значныя сродкі на аднаўленне манастыра ахвяравалі актыўныя сябры Зтуртавання беларусаў свету «Бацькаўшчына» Анатоль Лук'янчык з ЗША і сібірскі прадпрымальнік Анатоль Сілівончык. Забягаючы наперад, адзначым, што ён жа быў у ліку тых, хто адразу падтрымаў ідэю ўзнаўлення Крыжа святой Еўфрасінні.

* Княская пячатка бацькоў Еўфрасінні Полацкай.

* Княжеская печать родителей Евфросинии Полоцкой.

Узлёт полацкага дойлідства

Палітычна незалежнасць Полацкай дзяржавы спрыяла ўзнікненню адметнай школы дойлідства. Яна фармавалася на аснове візантыйскай архітэктурнай традыцыі, у адпаведнасці з якой быў узведзены Сафійскі сабор. Аднак тут эстэтычныя ідэалы візантыйцаў атрымалі своеасабліве разуменне і развіццё, зазнаўшы і заходнебрапейскія ўплывы.

У Полацкім княстве пачынаюцца пошуки новых архітэктурных

формаў. Сведчаннем гэтага было будаўніцтва ў Віцебску царквы Звеставання, у якой ідэі візантыйскага крыжова-купальнага храма спалучаюцца з некаторымі рысамі архітэктуры Заходняй Еўропы. Адыходам ад ранейшых канонаў вылучаліся царква-пахавальня полацкіх епіскапаў, храмы Бельчыцкага (Барысаглебаўскага) манастыра, заснаванага ў Полацку на мяжы XI–XII стагоддзяў.

У сярэдзіне XII стагоддзя канчаткова склалася полацкая школа дойлідства. Для яе была характэрная муроўка з плінфы (тонкай, добра абпаленай цэглы) з так званым «схаваным радам», калі адны рэзы плінфы выступалі, другія былі як бы прыхаваныя ўглыб, а прамежак паміж імі запаўняўся цамянкай — вапнавай рошчынай, у якую дабаўлялі тоўчаную цэглу. Знадворку будынкі не атынкоўвалі, і такая тэхніка муроўкі ўтварала двухколерную «паласатую» гаму сцен. Полацкія майстры адыходзяць ад візантыйскіх крыжова-купальных храмаў з некалькімі апсідамі* і набліжаюцца да стварэння прынцыпова новых формаў.

Найвышэйшы ўзлёт полацкай архітэктурнай школы, звязаны з творчасцю дойліда Іаана, прыпадае на гады асветніцкай дзейнасці Еўфрасінні, што, вядома, невыпадковая.

Іаан быў манахам аднаго з мясцовых манаstryроў. Гэты надзелены самабытным талентам майстар пакінуў у Полацку не меней за трэх храмы. Князёўна-ігумення ўважліва сачыла за ягонай творчасцю. Тым часам Спасаўскі манаstryр папаўняўся манашкамі. Чарніцы прыносялі дарункі, свецкія асобы таксама рабілі ахвяраванні. Цесная драўляная царква ўжо з цяжкасцю змяшчала ўсіх, хто прыходзіў на малітву. Задумаўшы будаваць у сваім манаstryры сабор, Еўфрасіння, натуральна, звярнулася да Іаана, які да таго часу ўжо стварыў такія адметныя храмы, як цэрквы Параксевы Пятніцы ды Барыса і Глеба ў Бельчыцах.

«Бе муж Іоан, приставник над делатели церковными <кіраўнік арцелі майстроў-муляраў>, — апавядае «Жыццяпіс». — Къ нему же многажды приходжаše, глаголила: «Иоане, востани поиди на дело вседръжителю Спасу!» И въ един от дний востав, Иоан прииде къ блаженой Ефросинии и рече: «Ты ли, госпоже, присылаеш и

* А п с і д а — паўкруглая або шматвугольная частка храма, якая выступае за ягоныя агульныя контуры і ў якой месціца алтар.

понужаеши мя на дело?» Она же рече: «Ни». И пакы размысливши премудрая жена и рече ему: «Аще не аз тя возбуждаю, а кто тя взы- вает на таково дело, того послуша, и прилежно съ тщанием».

«И потом блаженая Ефросинния заложи церковь камену святого Спаса. От начатка и устроена за 30 недель».

У канцы працы ў муліараў, паводле «Жыццяпісу», скончылася цэгla і не было чым «верха окончати», але назаўтра пасля малітваў ігуменні майстры знайшлі «плиты въ пещы».

Вядомы расейскі гісторык Леанід Аляксееў называе будаўніцтва Спасаўскага сабора «найбуйнейшаю падзеяй у Палацкай і ва ўсёй старажытнарускай архітэктуры». Еўфрасіння была не толькі фунда- таркаю храма, але і дарадчыцай, натхняльніцай Іаана на творчы чын.

Змураваная за адзін будаўнічы сезон Спасаўская (цяпер яе ча- ста і не зусім правільна называюць Спаса-Еўфрасіннеўскай) царква — вяршыня архітэктурнай думкі Палацка. Гэта трохнефавы шасцістаўповы крыжова-купальны храм манастырскага тыпу паме- рам 8x12 метраў. Цэнтральны шырокі неф* з усходу завяршае масіўная паўкруглая апсіда, а бакавыя нефы — схаваныя ў тоўшчы сцяны паўкруглыя нішы. Паўднёвы і паўночны фасады аздобленыя пілястрамі з паўкалонамі. Яны рытмічна дзеляць паверхню на два вузкія і два шырокія прасценкі з размешчанымі на двух узроўнях паўцыркульнымі вокнамі.

Храм меў пазакамарнае** пакрыццё асноўнага аб’ёму і больш нізкага бабінца. Барабан купала ўзвышаўся над скляпеннямі і абарытаўся на кубічны пастамент. Важнаю рысаю Спасаўскага са- бора было тое, што тут упершыню на абшары Беларусі з’явіліся какошнікі (несапраўдныя закамары, што маюць дэкаратыўнае зна- чэнне). Закамары і какошнікі былі кілепадобныя, што яшчэ больш падкрэслівала стройнасць храма. Царкву завяршаў барабан з выцяг- нутымі вокнамі і шаломападобным купалам. У сярэдзіне храма асаблівасці кампазіцыі нараджалі ілюзію ягонай велізарнай вышыні. У заходній сцяне, што ў два разы таўсцейшая за паўночную і паўднё- вую, ідзе ход на хоры, паабапал якіх — келлі Еўфрасінні (з паўднё-

* Н е ф — падоўжаная частка храма, абмежаваная з абедвух і з аднаго боку шрагам калонаў або слупоў.

** З а к а м а р а — паўкруглае і кілепадобнае завяршэнне часткі сцяны будынка, якое адпавядае форме ўнутранага скляпення.

вага боку) і Еўдакіі (з паўночнага). Тут прайшла значная частка жыцця асветніцы і яе сястры.

Іаан паставіў перад сабой задачу стварыць кампазіцыю, якая імкнецца ў неба, і бліскуча справіўся з ёю. Размешчаная на беразе Палаты і цудоўна ўштукованая ў ландшафт, Спасаўская царква і цяпер, пасля праведзенай у XIX стагоддзі частковай перабудовы, пакідае надзвычай моцнае ўражанне завершанаасці і супаднаасці.

Для Еўфрасінні і яе сучаснікаў кожны храм быў вобразам і мадэллю Сусвету. У храмах увасабляліся ідэалы прыгажосці і гармоніі. Думаецца, што пачуцці асветніцы, калі яна ўпершыню ўбачыла новы сабор без рыштаванняў, былі сугучныя пачуццям Міхаіла Псела, які ў сваёй «Хранаграфіі» пісаў пра храмы: «Вока нельга адвесці не толькі ад невыказнай прыгажосці цэлага, з цудоўных частак сплеченага, але і ад кожнай часткі паасобку, і хоць ад іх можна атрымліваць асалоду бясконца, ніводнаю не ўдаецца налюбавацца дасочу, бо позірк да сябе прыцягвае кожная...»

Беларускі гісторык Георгі Штыхай і шэраг іншых даследчыкаў лічаць, што Спасаўскі сабор збудаваны паміж 1152 і 1159 гадамі.

Заканчэнне будаўніцтва і асвячэнне храма полацкім епіскапам колькі дзён святкаваў увесь горад. Аўтар «Жыццяпісу» паведамляе: «Преподобная же Еуфросиния, видевши церковь совершенную, возрадавася душою. И бысть священие и велия радость всем крестьянам. И собираясь князи и силнии мужи, черноризци и черноризци, и простие людие. И бысть радость велия. И праздноваша дни мнози».

Падтрыманыя асветніцай наватарскія ідэі Іаана началі хутка пашырацца не толькі на радзіме, але і ў суседніх княствах. Гэтаму спрыяла праца полацкіх майстроў у іншых усходнеславянскіх землях. У канцы 80-х — пачатку 90-х гадоў XII стагоддзя хтосьці з полацкіх дойлідаў узвёў у Смаленску княскі палацовы сабор архангела Міхаіла і гэтым заклаў асновы смаленскай архітэктурнай школы. Прыкладна ў той самы час палачане пабудавалі на Сінічай гары ў Ноўгарадзе царкву Пятра і Паўла. У Наваградку полацкія дойліды ў другой палове XII стагоддзя збудавалі з плінфы галерэю трохапсіднага храма, які знаходзіўся на месцы сучаснай Барысаглебаўскай царквы.

Спасаўскі сабор захаваўся да нашых дзён, але яму быў накана-

ваны нялёгкі лёс. З 1581 года (з невялікім перапынкам у 1654–1667 гадах, калі горад быў заняты расейскімі войскамі) храм належаў ордэну езуітаў, якія ператварылі яго ў касцёл. Пасля выгнання езуітаў з Полацка царква разам з манастыром, як ужо адзначалася, перайшла да ордэна піараў, а ў 1832 годзе яе перадалі праваслаўным. Са жніўня наступнага года там аднавілася набажэнства. У часе пачатага тады рамонту царкву часткова перабудавалі (архітэктар А. Порта). У выніку геніальны твор дойліда Іаана істотна змяніў сваё аблічча: на месцы пазакамарнага пакрыцця з’явіўся трохсхільны дах, шаломападобны купал ператварыўся ў «цыбуліну»... У наш час спецыялісты «Белрэстаўрацыі» распрацавалі праект аднаўлення першапачатковага выгляду храма.

Старожытныя вобразы

У фондах Рускага музея ў Пецярбургу захоўваецца старожытны абраз Божае Маці, вядомы пад называю Адзігітрыя Полацкая. Гэты жывапісны твор XII стагоддзя мае вельмі цікавую гісторыю.

Яна пачынаеца з намеру Еўфрасінні аздобіць сабор, пабудаваны ў заснаваным ёю Багародзіцкім мужчынскім манастыры. З «Жыццяпісу» мы даведваемся, што знакамітая палаchanка паслала слугу Міхаіла ў Царгород (Канстанцінопаль) да візантыйскага імператара Мануіла Камніна і патрыярха Лукі Хрысаверга. Пасланец вёз багатыя дарункі і просьбу Еўфрасінні прыслаць ёй абраз Багародзіцы Эфескай, адзін з трох, што, паводле візантыйскага традыцый, яшчэ пры жыцці Дзевы Марыі намаляваў з яе першы іканапісец апостол Лука, які з гэтае прычыны ў сераднявежчы лічыўся апекуном мастакоў.

Імператар паставіўся да просьбы полацкай свяячкі з разуменнем. Адпраўлены ім у Эфес сто воінаў прынеслі абраз у Канстанцінопаль, адкуль пасля бағаславення патрыярхам у храме святой Сафіі рэліквію паслалі Еўфрасінні. «Она же, — чытаем у «Жыццяпісе», — внесше въ церковь святей Богородици и постави ю<яе>... и украси ю златом и камением многоценным».

Трэба сказаць, што нямала даследчыкаў, утым ліку і царкоўных гісторыкі, выказваюць слушныя сумневы, што ў Полацк трапіў

арыгінал старажытнага твора. Сапраўды, навошта было патрыярху багаслаўляць абраз, на маляваны апосталам і ўслаўлены шматлікімі дзівосамі? Калі ж гэта была копія, патрыярхавы дзеянні выглядаюць цалкам лагічна. Прычым гаворку больш слушна будзе весці пра копію не з Эфескага, а з Царгародскага абраза Адзігітрыі.

Адны рэдакцыі «Жыццяпісу» паведамляюць, што прысланая Еўфрасінні рэліквія захоўвалася ў храме Спаса, іншыя — што ў царкве Багародзіцы. Такая разбежнасць звестак, напэўна, глумачыща тагачасным звычаем насіць Адзігітрыю (у перакладзе з грэцкае — Пуцяводную) па ўсіх полацкіх бажніцах. Пры гэтым найдаўжэй яна магла затрымлівацца якраз у двух манастырскіх саборах. Выносілі абраз па аўторках — як і Адзігітрыю Царгародскую ў Каңстанцінопалі.

Ёсць сведчанні, што ў 1239 годзе абраз перанеслі з Полацка ў горад Тарапец і перадалі ў тамтэйшую Уваскрасенскую царкву. Прычынаю шчодрага ахвяравання было вянчанне ў гэтым храме дачкі полацкага князя Брачыслава князёўны Параксевы з роду Рагваладавічаў і князя Аляксандра Яраславіча, пазней названага Неўскім. Паводле іншай версіі, Полацкая Адзігітрыя трапіла ў Тарапец падчас Лівонскае вайны ў XVI стагоддзі разам з чарніцамі Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра, што ратаваліся ад «православнейшага» манаракха Івана IV Жахлівага.

У нашым стагоддзі рэліквія «пераехала» ў пецярбургскі музей. Зрэшты, гэтыя версіі адказваюць не на ўсе пытанні.

«ЯКО ЛУЧА СОЛНЕЧНАЯ...»

У 1663 годзе, у часе цяжкай вайны Рэчы Паспалітай з Маскоўскай дзяржавай, яшчэ адзін выдатны палаchanін — пісьменнік, педагог, царкоўны дзеяч Сімяон Полацкі піша верш «Апріль 27. Взенто образ насвентшэй Богородцы з Полоцка до Москвы». Ён звяртаецца да святой Еўфрасінні з малітваю аб вяртанні ў Полацк забранага расейцамі цудатворнага абрата Багародзіцы:

Ты еси мати, о Еуфросиние,
Жытелем града всим уобрение.
Яже потщася икону святую
Внести здалеча в страну Полоцкую.
От Цариграда або из Иефесе
Цар благоверны всечестна прынесе,
Твоего ради зельна прошения,
Россыйских дело стран украшения.
Прыподи к ногам небесного цара,
Да не лишыт нас толикаго дара.
Потышыся паки возвращеней быти,
Иконе святей Полоцк украсити.
Отчынны град твой, в нем же бы трудися,
Христу жениху си уневестися.
Ибо толико град нам украшает
Девыя образ ы всюду вславляет.
Якое ест слонцем небо украшенно,
Светлыми звезды дивно упестренно.
Полотски граду бе утвержение,
Столп, стена, помошч ы огражение.
Нине без него како нам пребыти? —
Аки без слонца не удобно жыти.
Убо, о Мати, прыпади за нами
Господу Богу твоими рабами,
Да возвратил бы нам икону святую
Просветил землю Белороссыйскую

Пра які ж абраз кажа паэт?

Пра той, што трапіў у Полацк з Візантыі ў XII стагоддзі? (Звернем увагу на радок: «От Цариграда або из Иефесе», які можа быць ускосным сведчаннем, што візантыйскія майстры знялі копію з на- маляванага апосталам Лукой Царгародскага абрата. Прынамсі, Сімя-

он Полацкі дакладна не ведае, адкуль трапіла святыня ў яго родны горад.)

Пра копію, якую зрабілі полацкія мастакі перад тым, як абрэз Адзігітрыі, якому малілася калісъці найпадобнейшая Еўфрасіння, быў адпраўлены ў Тарапец?

Адзігітрыя Полацкая — самы ранні ўзор гэтага іканаграфічнага тыпу на ўсходнеславянскіх землях. Такія помнікі маюць надзвычай вялікае значэнне, бо з іх звычайна пачынаецца мастацкая традыцыя. Мабыць, невыпадкова выява Адзігітрыі — адзін з самых улюблёных сюжэтаў беларускіх іканапісцаў.

Абрэз уражвае сваёй ганарыстай паставай, бездакорнымі прарыціямі. На плечы Багародзіцы ўрачыста спадае мафорый (жаночы галаўны ўбор) з па-майстэрску намаляванымі складкамі.

Сапраўдная Полацкая Адзігітрыя сёння схаваная пад больш познімі фарбамі, аднак уяўленне пра першапачатковую выяву дае фотаздымак, зроблены электронна-аптычнымі прыборамі ў інфрачырвоным спектры. Даследчык старажытнага твора Віктар Шматай піша пра яго чыстыя і звонкія фарбы, спакойнае высакародства і чысціню вобраза святой, пра спагадлівыя ветлы выраз крыху наіунага прыгожага твару і пышчуту ў шырока расплюшчаных вачах.

Вучоны дапускае, што абрэз з фондаў Рускага музея мог быць створаны не ў Візантыі, а ў самім Полацку паводле прысланага імператарам Мануілам грэцкага ўзору, які да нашых дзён не захаваўся. Пэўныя падставы для гэтай гіпотэзы дае стылёвае падабенства Полацкай Маці Божай з манументальным жывапісам Спасаўской царквы.

Як вядома, замоўцаю фрэсак у пабудаваным Іаанам храме была Еўфрасіння. Тут яна зноў выступае як збіральніца і апякунка талентаў.

Спасаўская царква — адзіны на Беларусі храм, дзе фрэска выя размалёўкі XII стагоддзя захаваліся амаль цалкам. Размешчаныя ярусамі фрэскі ўпрыгожвалі сцены, слупы і купал, з вышыні якога багаслаўляў вернікаў Збавіцель. Шматфігурныя кампазіцыі чаргаваліся з аднафігурнымі. Старажытныя выявы і цяпер хвалююць сваёй адухоўленасцю, стрыманай, але багатаю гамай, у якой спалучаюцца брунатныя, чырвоныя, жоўтыя, сінія, смарагдава-зялёныя колеры і адценні.

Першыя спробы расчысціць схаваныя пад алейнымі фарбамі

XIX стагоддзя полацкія фрэскі былі зробленыя ў 1929 годзе экспедыцыяй Цэнтральнай дзяржаўнай рэстаўрацыйнай майстэрні (Масква), у склад якой уваходзіў вядомы жывапісец і мастацтвазнаўца І. Грабар. У 80-я гады фрэскі вывучала экспедыцыя сектара старажытнабеларускай культуры Інстытута мастацтвазнаўства, этнографіі і фальклору АН БССР. Грунтоўны іх аналіз зроблены В. Церашчатаўай у яе кнізе «Старажытнабеларускі манументальны жывапіс XI–XVIII стагоддзяў», а таксама А. Сяліцкім у манаграфіі «Живопись Полоцкой земли XI–XIII веков». Дадамо, што ўжо некалькі гадоў у царкве працуюць мастакі-рэстаўратары, і гэта дае надзею ўбачыць унікальныя размалёўкі ў іх спрадвечным харастве.

Ці не самым цікавым адкрыццём апошняга часу сталі фрагменты размалёвак у келлі самой Еўфрасінні. Прастору сцен яе малельні зімалі кампазіцыі сяміфігурнага «Дэісуса», «Звеставання», «Укрыжавання», «Грамніц» і іншыя. Адметныя рысы гэтых фрэсак — іхняя камернасць і малаяунічасць. Тут захавалася выява Дзевы Марыі, тонкія дасканалыя лініі твару якой нагадваюць найлепшыя грэцкія ўзоры.

Фрэскі Спасаўскай царквы ўражваюць псіхалагічнай глыбінёю, эмацыянальнасцю, духоўнай актыўнасцю вобразаў. Полацкія майстры былі добра знаёмыя з класічнай візантыйскаю манерай жывапісу той эпохі, а таксама з прыёмамі раманскаага мастацтва. Некалькі манер малівання (абліччы з буйнымі рысамі, суровым змрочным выразам, з павялічанымі вачымі на адных фрэсках і амаль партрэтныя выявы на іншых) наводзяць на думку, што тут працавалі некалькі жывапісцаў.

Найбольш індывидуалізаваныя ў храме Спаса — жаночыя образы. На такі жыццёва верагодны паказ не адважваліся ні кіеўскія, ні наўгародскія мастакі. Самае моцнае ўражанне пакідае святая на паўночна-заходнім гранёным слупе, які падтрымлівае хоры. Твар з дугападобнымі бровамі і асабліва вочы намаліванныя настолькі пранікнёна, з такой жыццёвой пераканаўчасцю, што міжволі ўзнікае думка: перад намі не святая, а рэальная зямная жанчына. Да пытліві і цвёрды позірк яе глыбокіх вачэй кажа пра багатае і напружанае духоўнае жыццё, наводзіць на раздум аб годнасці чалавека, сэнсе ягонага існавання. Няма нічога дзіўна-

га ў тым, што некаторыя даследчыкі ўжо даўно называюць гэты фрагмент партрэтам самой Еўфрасінні Полацкай. Ва ўсякім разе, на мастака не магла не ўплываць цялесная і духоўная прыгажосць асветніцы і яе сясцёр.

З імем найпадобнейшай Еўфрасінні навечна звязана і стварэнне полацкім майстрам Лазарам Богшам славутага Крыжа — шэдэўра старажытнабеларускага ювелірнага мастацтва, якому на канавана было зрабіцца нашай нацыянальнай святыні. Пра загадкавы і драматычны лёс Крыжа святой Еўфрасінні і падзвіжніцкую працу дзеля яго ўзнаўлення ў нашы дні пойдзе гаворка ў наступных раздзелах кнігі. Пакуль жа прадоўжым апавяданне пра зямны шлях полацкай ігуменні і прызнанне яе святасці.

Пра што маўчыць «Жыццяпіс»

Еўфрасіння, як і іншыя ўсходнеславянскія падзвіжнікі, ніколі не губляла сувязяў з народам, была яму настаўніцай і суддзёй.

Створаны паводле канонаў свайго жанру, «Жыццяпіс» маўчыць пра драматычныя падзеі, якія ў той час адбываліся на зямлі нашых продкаў. Але асветніца, несумнеўна, была іх чыннай удзельніцяю і амаль паўстагоддзя істотна ўплывала на палітыку Полацка.

Незалежнае Полацкае княства ў XII стагоддзі ўступіла ў заканамерны працэс феадальнага драблення на паасобныя ўдзелы: Менскі, Друцкі, Ізяславскі, Віцебскі, Лагойскі... У іх валадарылі сыны Усяслава Брачыславіча Чарадзея і іхнія нашчадкі, якія вялі між сабою зацягнутую барацьбу за полацкі пасад. Сярод іх вылучаўся менскі князь Глеб Усяславіч, што працяглы час даволі паспяхова ваяваў з Уладзімірам Манамахам, але ўсё ж быў пераможаны і ў 1119 годзе памёр (відаць, быў атручаны) у Кіеве.

У маладосці Еўфрасіння была сведкаю паходу на Полацкую зямлю, арганізаванага наступнікам Манамаха вялікім кіеўскім князем Мсціславам. Тады, у 1127 годзе, аб'яднаныя сілы восьмі князёў да Полацка не дайшлі, але палачане вымушаныя былі прагнаць свайго князя Давыда з сынамі і прыніць, напэўна, больш дагоднага Кіеву Барыса Усяславіча. Праз два гады пасля гэтага Рагвалодавічы адмаўляюцца ісці на полаўцаў, і Мсціслаў адпраўляе непакорлівых князёў у Візантию.

Падчас высылкі Рагвалодавічаў ігumenня Еўфрасіння заставалася, магчыма, адзінаю прадстаўніцаю полацкай дынастыі на радзіме. Кіеўскія стаўленікі рабавалі краіну, падрываючы эканамічную базу Полацкай зямлі, хадзілі паходамі на яе даннікаў, распраўляліся з прыхільнікамі адпраўленых у Візантый князёў. Укрыўшыся за манастырскімі сценамі, асветніца была своеасаблівым сцягам змагання пачан за незалежнасць.

Цяжка меркаваць, ці брала Еўфрасіння непасрэдны ўдзел у вечавых сходах, але яе ўздзеянне на веча было вельмі значным. Праз яго ігumenня ўплывала не толькі на запрашэнне ў Полацк князёў, але і на прызначэнне епіскапаў, бо веча павінна было ўхваліць пропанаваную кіеўскім мітрапалітам кандыдатуру.

Думаецца, менавіта са згоды Еўфрасінні, а можа, і за яе наказам у 1132 годзе жыхары Полацка выгналі прысланага з Кіева Святаполка Мсціславіча і абвясцілі сваім князем Васільку Святаславічу з дынастыі Рагвалодавічаў, які таемна вярнуўся з Візантый або нейкім чынам здолеў пазбегнуць высылкі. «Полочане же рекше: «лишается нас» и выгнаша Святополка, а Василка посадиша Святославича», — паведамляе пра гэтыя падзеі летапіс.

У якасці міратворыцы магла выступіць князёўна-ігumenня і ў 1137 годзе, калі паўз Полацк праходзіў з дружынаю на Пскоў асуд-

* Пячатка Еўфрасінні.

* Печать Евфросинии.

жаны наўгародцамі на выгнанне князь Усевалад Мсціславіч, сын таго самага Мсціслава, што высылаў Рагвалодавічаў у Візантію. Палацкі валадар Васілька меў дастаткова сілаў, каб паквітацца з сынам за жорсткасць бацькі, але замест гэтага зычліва правёў Усевалада праз свае воласці і прысягнуў забыцца на даўнюю варажнечу. Наўрад ці без удзелу Еўфрасінні, якая імкнулася спыніць спадчынную варожасць Рагвалодавічаў і нашчадкаў Яраслава Мудрага, абышоўся і шлюб дачкі полацкага князя Васількі і сына прыязна прынятага ім Усевалада.

Надзеленая не толькі ясным розумам, але і моцнай воляю й разлучасцю, Еўфрасіння мела вялікую вагу ў вырашэнні палітычных пытанняў і надалей. Яна не магла стаяць убаку ад падзеяў 1151 года, калі полацкае веча адмовіла ў даверы князю Рагвалоду-Васілю і запрасіла з Менска Расціслава Глебавіча. Праз восем гадоў палаchanе зноў прынялі да сябе Рагвалода, што пачаў барацьбу з менскімі Глебавічамі. Пра гэта падрабязна апавядвае Кіеўскі летапіс. Мы да-ведваемся, што ў Полацку «бысть мятеж велик... мнози бо хотяху Рогволода». У горадзе ўзнікла змова супроты Расціслава. «Князе нашъ, — пісалі палаchanе да Рагвалода, — согрешили есмь к Богу и к тебе, оже вестахом на тя без вины и жизнь твою всю разграбихом и твою дружины, а самого емшie выдахом тя Глебовичем на вели-кую муку. Да еще ныне помянеши всего того, иже створихом сво-им безумием, и хрест к нам целуеши, то мы людие твое, а ты еси нашъ князъ, а Ростислава ти емшie вдамы в руче <захапіўши, адда-мо табе ў рукі>, а еже хощеши, то створиши ему...»

Замах на Расціслава прызначылі на дзень святога Пятра, калі князя можна было выклікаць на братчыну ля царквы (старой) Бага-родзіцы. Аднак папярэджаны некім князь прыехаў, апрануўшы пад святочнае адзенне кальчугу і ўзяўши з сабой вялікую ахову. На на-ступны дзень ягоных прыхільнікаў пазбівалі на вечы, а сам Расціслаў з дружынаю ўцёк і «многа зла створи волости Полоц-ской, воюя и скоты и челядь».

Аўтарытэт, што мела тады князёўна-ігумення, дазваляе прылічыць яе да магчымых аўтараў ліста князю Рагвалоду-Васілю.

У тагачаснай складанай палітычнай сітуацыі Палацк спачатку ўваходзіць у саюз са Смаленскам, потым змагаецца супроты ня-даўніх хаўруснікаў з дапамogaю Чарнігава. Усобіцы працягваюцца

з пераменным поспехам. Вялікіх ахвяраў каштавала ў 1162 годзе бітва Рагвалода з Валадарам. Пад 1167 годам летапіс паведамляе, што менскаму князю Валадару ўдалося ненадоўга захапіць Полацк.

Патрыётка сваёй зямлі, Еўфрасіння не магла не прымаць яе нягодаў блізка да сэрца. «Жыццяпіс» кажа, што яна «ни хотыше видети никого же котараючася <у стане варожасці>: ні князя со князем, ни бояри с боярином, ни служжанина со служжанином — но всех хотыше имети, яко едину душу».

У апошнія гады жыцця асветніцы ў Полацку княжыў Усяслаў Васількавіч. Еўфрасіння парадайўвала гэтага князя са сваім славутым дзедам, ягоным аднайменнікам. Лёгка здагадацца, што параўнанне было не на карысць Усяслава II. І ёсё ж яму, пэўна, не без дапамогі князёўны-ігуменні ўдаецца прыцішыць міжусобныя спрэчкі Рагвалодавічаў (у канцы княжання Усяслава Васількавіча шэсць полацкіх князёў бралі ўдзел у паходзе на Друцак, дзе сядзеў смаленскі стаўленік). Магчыма, адносны спакой у Полацкай зямлі таксама паўплываў на рашэнне Еўфрасінні зрабіць падарожжа ў Еўропу.

Асветніца добра разумела, што замірэнне гэтае — часовае і на змену яму прыйдуць новыя братазабойчыя войны, вынікі якіх могуць быць катастрофічнымі. Мы ўжо адзначалі тоеснасць ідэй знамітай палачанкі і аўтара «Слова пра паход Ігаравы».

Князевы міжусобіцы — згуба
для нас ад паганых. Казаць стаў
брат брату: гэта маё і тое ж маё!

Яраслаўле і ўсе ўнукі Усяслаўлевы!
Апусціце ўжо сцягі свае!
Пахавайце мячы свае пашчарбаныя!
Вы бо сваімі нязгодамі пачалі
наводзіць паганых на Рускую зямлю,
на надзел Усяслава, ад чаго і
насілле пайшло ад зямлі
Палавецкай*.

* Празаічны пераклад Янкі Купалы.

Паміж смерцю асветніцы і нараджэннем выдатнага твора нашай старажытнай літаратуры мінулася каля дваццаці гадоў, але мы маєм поўнае права сцвярджаць, што такія думкі маглі належаць і Еўфрасінні.

Апошняя дарога

На скіле жыцця Еўфрасіння вырашыла здзейсніць духоўны чын паломніцтва ў Святую Зямлю. Брат Вячаслаў з іншымі сваякамі і ўсе жыхары Полацка, сабраўшыся ў Спасаўскім манастыры, прасілі ігуменню не пакідаць іх. Найпадобнейшая сучешыла землякоў, што паедзе маліцца за іх і за родную зямлю. Як мы ўжо ведаем, у тыя дні Еўфрасіння зрабіла Хрыстовымі нявестамі дзвюх сваіх пляменніц — Вольгу і Кірыану.

Перадаўшы ігуменства малодшай сястры Еўдакіі, сама Еўфрасіння пачала рыхтавацца да ад’езду. У той час у далёкія вандраванні выпраўляліся зазвычай — каб запабегчы бездарожжа — на пачатку зімы або раннім летам. Выехаўшы з Полацка неўзабаве па Калядах, увесну можна было дасягнуць межаў Візантыі. Відаць, ад-святкаваўшы Нараджэнне Хрыстова, вырушилі ў дарогу і полацкія паломнікі.

Еўфрасінню суправаджалі стрыечная сястра Еўпраксія і брат Да-вид. Спачатку падарожнікі, напэўна, ехалі па рэках на санях, а потым часткова сухазем’ем, часткова вадою, пераадольваючы за дзень 30—40 вёрстаў. Паўсюль ва ўсходнеславянскіх княствах славутую палачанку чакала гасціннае прыніццё. На сваім шляху яна мела сустрэчу з візантыйскім імператарам Мануілам Камнінам, які ішоў вайною на уграў. Кесар прыняў свяячку вельмі прыязна і «сь великою честью посла ю<яе> въ Царыград». Там паломнікі наведалі сабор св. Сафіі, набылі залатую кадзільніцу, дарагія фіміямы і іншыя неабходныя ў Святых Мясцінах рэчы і, атрымаўшы ад патрыярха багаславенне, паехалі далей.

Між іншым, сустрэча Еўфрасінні з імператарам Мануілам дае пэўныя падставы паставіць пад сумнёў прынятую згодна з «Жыццяпісам» дату паломніцтва і смерці святой (1173). Згаданы візантыйскі кесар апошні раз ваяваў з уграмі ў 1167 годзе, прычым вырушуў у паход на Вялікдзень, 8 красавіка. Прыкладна ў той

- * План Констанцінопаля. Сераднявечная гравюра.
- * План Константинополя. Средневековая гравюра.

самы час абшараў ягонае дзяржавы павінны былі дапясці і полацкія паломнікі.

Звернем увагу яшчэ і на тое, што Еўфрасінніых пляменніц паstryгаў у манастыр епіскап Дыянісій, які заняў полацкую катэдру пасля 1166 года. На падставе гэтых фактаў царкоўны гісторык Леў Гарошка, Аляксей Мельнікаў і іншыя даследчыкі пропанавалі адмовіцца ад агульнапрынятых даты, якая ўвайшла ў некаторыя энцыклапедыі, і лічыць годам смерці святой Еўфрасінні 1167-ы. Менавіта гэтую, удакладненую дату называе сучасная «Энцыклапедыя гісторыі Беларусі».

У канцы красавіка ігumenня і яе спадарожнікі прыйшли да старажытных ерусалімскіх муроў. Паводле «Жыццяпісу», Еўфрасіння паслала свайго слугу Міхаіла да патрыярха прасіць, каб ёй адчынілі

- * План Ерусаліма. Сераднявечная гравюра.
- * План Иерусалима. Средневековая гравюра.

Хрыстовую браму. Пэўна, маеца на ўвазе Залатая брама, праз якую з боку Элеонскае гары Хрыстос увайшоў у Ерусалім у Вербную нядзелю.

Падчас паломніцтва найпадобнейшай князёўны-ігуменні Ерусалім належала крыжакам, а валадарыў у ім кароль Амальрых I. Цікава, што гэты манарх, на думку некаторых гісторыкаў, таксама быў у сваяцтве з Еўфрасінняю — праз жонку французскага караля Генрыха I Ганну, якая была дачкою Яраслава Мудрага, сына княгіні Рагнеды Рагвалодаўны. Апрача таго, Амальрых I быў жанаты з пляменніцай імператара Мануила Камніна.

Усё гэта, відаць, спрыяла атрыманню дазволу. Еўфрасіння ўвайшла ў горад праз Хрыстовую браму і пайшла да Труны Гасподняй, дзе шчыра малілася і кадзіла з залатой кадзільніцы дарагімі фіміямамі. Пасяліўшыся ў манастыры святой Багародзіцы, полацкая паломніца прыходзіла да Труны трох дні запар. На трэці дзень яна пакінула там набытую ў Царгородзе кадзільніцу і іншыя залатыя дарункі, а таксама шматлікія фіміямы і звярнулася да Господа

з малітваю, у якой прасіла, каб дазволіў ёй памерці ў святым горадзе, дзе адбылося збаўленне роду чалавечага.

У хуткім часе найпадобнейшая Еўфрасіння захварэла. Гэта не дазволіла ёй самой схадзіць на раку Іядан, і яна выправіла туды брата з сястрою і слугай. Тыя прынеслі гаспадыні іяданскае вады, і паломніца, падняўшыся з ложка, напілася і акрапіла сябе ёю, а потым зноў легла, просячы Господа хутчэй узяць да сябе яе душу.

«Жыцця» апавядае, што Усявышні паслаў да Еўфрасінні анёла, які паведаміў, што яе малітвы пачутыя і на небе ўжо чакаюць сустрэчы з ёю. Відаць, наследуючы Еўфрасінні Александрыйскай, якая пад выглядам мужчыны жыла і была пахаваная ў мужчынскім манастыры, полацкая ігумення выправіла слугу прасіць месца на пахаванне да архіманdryты ерусалімскага манастыра святога Савы. Адказ быў ветлівы, але адмоўны: статут манастыра, паводле волі свайго святога, забараняў хаваць жанчын. Архімандрит параіў зварнуцца ў Феадосіеў манастыр св. Багародзіцы, дзе спачывалі парэшткі мацярок святых Савы і Феадосія ды святых бяссрэбнікаў Казьмы і Даміяна. Еўфрасіння прыняла параду і купіла сабе там месца і дамавіну.

На дваццаць чацвёрты дзень хваробы яна адчула хуткі скон, паклікала святара і, паспавядайшыся і прыняўшы прычасце, аддала сваю душу Усявышніmu. «Давыд же и Евпраксия и с прочими спряташа тело ея честно».

У сціхіях* у гонар Еўфрасінні (спіс канца XVI стагоддзя) пяеца:

Яко виноградо Рускои земли Полтеску граду,
насадив бого прежде тебе,
ныне же принесе и преложи в землю обетованную,
преподобная Ефросиние, мнихомо удобрение.

Умертвиоши тело и душу оживила еси,
из земли отеческыя Полотскага града,
воздвигоши во Сионе преиде
и всего своего богатства раздала еси,
и тамо приемоши небесеная.

* С ц i x i p a — царкоўны спэў ў гонар свята або святога.

Мошчы і цуды князёўны-ігуменні

Неўзабаве пасля смерці знакамітай полацкай паломніцы Святой Зямлі началі пагражаць магаметане. У 1187 годзе, рыхтуючыся да прыступу Ерусаліма, султан Саладзін за выкуп дазволіў хрысціянам пакінуць горад разам са сваімі рэліквіямі. Як велізарны скарб усходнеславянскія манахі везлі з сабою раку* з нягленнымі парэшткамі Еўфрасінні.

Калі верыць паданню, манахі меліся перанесці святыню адразу ў Полацк, але гэтаму перашкодзіла адвечная варожасць кіеўскіх і полацкіх князёў. Мошчы паклалі ў дальніх пячорах Кіеўскага Пячорскага манастыра ў падземным храме Звеставання Найсвяцейшай Багародзіцы, дзе рэліквій давялося спачываць болей за сем стагоддзяў. На радзіме грымелі войны, занепадаў і зноў адраджаўся Спасаўскі манастыр, а тут панаваў вечны спакой. Вечка срэбнай ракі было адчынена і прыматацванае да сцяны, астанкі найпадобнейшай Еўфрасінні — закрытыя покрывам; угалавах вісеў абраз святой і гарэла непагасная лампадка.

Першыя вядомыя нам спробы перанесці мошчы нябеснай заступніцы Беларусі ў яе родны горад адбыліся ў цараванне імператара Аляксандра II. Пра гэта спачатку хадайнічалі жыхары Полацка, потым, у 1864 годзе, ад імя насельніцтва трывнаццаці воласцяў Полацкага павета і, ведама ж, са сваімі мэтамі душыщель нацыянальна-вызвольнага паўстання Кастуся Каліноўскага граф М. Мураўёў-Вешальнік. Пасля трэцяга хадайніцтва полацкага епіскапа Савы ў 1871 годзе з дазволу Свяцейшага Сіноду вярнулася і 23 траўня ст. стылю, на дзень памяці святой, была ўрачыста перанесеная ў Спасаўскі манастыр невялікая частка мошчаў — сярэдні палец правай руки.

Наступныя просьбы Пецярбург нязменна адхіляў, а за Аляксандрам III палаchanам наогул забаранілі звяртанаца з гэтай нагоды ў вышэйшыя інстанцыі. Духоўная і свецкая ўлады ведалі, што паводле векавой традыцыі Еўфрасінню Полацкую шанавалі як сваю святую і прыхільнікі гвалтоўна скасаванай рускім царызмам Уніі, і баяліся вяртаннем рэліквій стварыць прычыны для росту «сепаратызму».

Тым не менш, просьбы аб пераносе мошчаў найпадобнейшай Еўфрасінні працягвалі ісці як з Полацка, так і з іншых гарадоў бе-

* Рака — своеасаблівы куфар, дзе захоўваюцца святыя мошчы.

- * Від Ерусаліма. Сераднявечная гравюра.
* Вид Иерусалима. Средневековая гравюра.

ларускіх губерняў. Два даклады на гэтую тэму былі прачытаныя ў 1908 годзе на Усерасійскім місіянэрскім з'ездзе ў Кіеве. З'езд, удзельнікамі якога былі 30 праваслаўных іерархаў і блізу 300 святароў, прыняў рэзалюцыю аб неабходнасці вяртання святыні ў Полацк. Аналагічныя пастановы пачалі прымацца на з'ездах вернікаў і духавенства па ўсёй Беларусі. Свяцейшы Сінод стварыў адмысловую камісію, якая нарэшце прыняла станоўчае рашэнне. Відаць, гэтаму ў нейкай меры паспрыяў і тагачасны дырэктар канцылярыі обер-пракурора Сінода нараджэнец Полацкай епархii В. Яцкевіч, які вывучаў жыццё і духоўныя подзвігі Еўфрасінні і выступіў з дакладам.

Мікалай II згадзіўся даць аўгусцейшы дазвол, але, відавочна, не без асцярогі. Цар, і Сінод цудоўна разумелі, што маюць справу з «нябеснаю апякункаю Беларусі». Так Еўфрасінню часамі называла расейская прэса, хоць сама назва «Беларусь» у афіцыйных дакументах паводле царскага ўказа была яшчэ ў 1840-м (праз год пасля знішчэння Уніі) забароненая і замененая на «Северо-Западный край». У друку чуліся галасы пратэсту праваслаўна-рускіх патрыётаў. «Труды Киевской Духовной Академии» тады, у прыватнасці, пісалі: «Католікі, як вядома з гісторыі, схільныя прызнаць найпа-

- * Капліца па дарозе ў Спаса-Еўфрасіннеўскі манастыр.
- * Часовня по дороже в Спасо-Евфросиньевский монастырь.

добнейшую Еўфрасінню святою свае царквы. Таму можна нават баяцца, каб праз планаваны перанос мошчаў... з Кіева ў Полацк не прычыніліся вялікія непрыемнасці і шкоды праваслаўю».

Адразу пасля дазволу вярнуць няглennия парэшткі пачалася пра- пагандысцкая кампанія, скіраваная на тое, каб будучая ўрачыстасць паслужыла «ўмацаванню праваслаўя ў Полацкім краі і барацьбе з каталіцызмам».

19 красавіка 1910 года, на другі дзень Вялікадня, у пячорным храме Звеставання, дзе спачывалі мошчы святой, адбылося ўся- ночнае набажэнства. Назаўтра ў новай кіпарысавай рацы святыню вынеслі з пячоры да багамольцаў, якіх у Лаўры сабралася болей за 20 тысяч. 22 красавіка Кіеў развітваўся з полацкай князёўнаю. Га- зеты паведамлялі, што жыхары горада запоўнілі вуліцы і схілы па- горкаў, галубцы і дахі дамоў. Па дарозе з Лаўры да Дняпра стаялі вайсковыя шыхты.

На перавоз мошчаў былі прызначаныя дзяржаўныя парады: «Галавачоў» — для самой рэлігіі, «Кіеў» і «Аляксандраўск» —

для суправаджэнцаў. У насавой частцы аздобленага кветкамі, маем і сцягамі флагмана гэтай флатылі стаяла капліца з люстраннымі во-кнамі, абапал яе — дзве залатыя харугвы. Раку з мошчамі паставілі на карме сляпucha белага карабля пад полагам.

Пад спевы трапара* ў гонар Еўфрасінні караблі адышлі ад бе-рага і пачалі сваё ўрачыстае падарожжа. (Варта зазначыць, што ў Кіева-Пячорскай лаўры заста-лася сімвалічная частка парэшткаў святой. Яна захоўва-ецца на старым месцы ў пад-земнай царкве і цяпер, па-ра-нейшаму прывабліваючы пра-васлаўных паломнікаў. Але гэ-ты факт, безумоўна, не дае пад-ставаў сцвярджаць, што мош-чы святой Еўфрасінні Полац-кай спачываюць у Кіеве, як па-ведамляюць некаторыя ўк-раінскія публікацыі. На жаль, такую памылку зрабіла і «Эн-цыклапедыя літаратуры і ма-стацтва Беларусі».)

Флатылія з мошчамі прай-шла па Дняпры ад Кіева да Вор-шы 695 вёрстай, паўсюль су-страканая сціжмамі вернікаў. Асабліва маліёніча гэта выглядала ўна-чы, калі на берагах, ля самае вады, гарэлі зыркія вогнішчы, парахо-ды мігцелі сотнямі агенъчыкаў свечак, якія адбіваліся ў люстрах капліцы, а на вяршыні фок-слямгі флагманскага карабля ззяў крыж.

У гарадах Любечы, Рэчыцы, Рагачове, Старым Быхаве, Магілё-ве і Воршы флатылія спынялася і адпраўляліся ўрачыстыя наба-жэнствы, якія збіralі велізарную колькасць багамольцаў і па-ломнікаў з усяго Прыдняпроўя. З Воршы да Полацка мошчы свя-той падарожнічалі сухазем'ем. Пад баравест полацкіх званоў рэліквію змясцілі спачатку ў катэдральным Мікалаеўскім саборы.

* Трапар — кароткі царкоўны спев у гонар свята або святога.

* Кіеў развітваеца з мошчамі нябеснай заступніцы Беларусі. 1910 год.

* Киев прощается с мощами небесной покровительницы Беларуси. 1910 год.

- * Працэсія з мошчамі святой Еўфрасінні ў ваколіцах Полацка.
- * Процессия с мощами святой Евфросинии в окрестностях Полоцка.

22 траўня па дарозе ў Спаса-Еўфрасіннеўскі манастыр урачыстая працэсія расцягнулася на дзве вярсты.

Аб tym, якое значэнне надавалі пераносу мошчаў святой Еўфрасінні царскія ўлады, сведчыць удзел у хросным ходзе ў храм Спаса вялікага князя Канстанціна, які прадстаўляў самога імпера-тара, каралевы Грэцыі Вольгі Канстанцінаўны і вялікай княгіні Еліза-веты Фёдараўны, роднай сястры царышы.

У змураваным некалі на замову ігуменні Еўфрасінні Спасаўскім храме святыню змясцілі ў кіпарысавай рацы, абкладзенай срэбрам, аздобленай пазлачонымі чаканнымі барэльефамі, а таксама эмале-вымі выявамі крыжоў і арнаментаў. Рака была зробленая ў віза-нтыйскім стылі на ахвяраванні вернікаў і каштавала велізарныя на той час гроши — 12 тысяч рублёў.

Так 23 траўня 1910 года, у дзень памяці святой Еўфрасінні, яе мошчы вярнуліся ў Спасаўскі манастыр.

Да ўрачыстасці падзеі гарадскное царкоўнае брацтва выдала «Путе-

- * Пачатак хроснага ходу з мошчамі Еўфрасінні Полацкай з Мікалаеўскага сабора ў Спасаўскі манастыр. 22 траўня (5 чэрвеня новага стылю) 1910 года.
- * Начало крестнога хода с мошчами Евфросинии Полоцкой из Николаевского собора в Спасский монастырь. 22 мая (5 июня нового стиля) 1910 года.

водитель по городу Полоцку». Сярод змешчаных у гэтым даведніку разнастайных звестак знаходзім і паведамленні пра дзеянасць на радзіме асветніцы Спаса-Еўфрасіннеўскай жаночай епархіяльной вучэльні і самога царкоўнага брацтва ў імя святога Мікалая і найпадобнейшай Еўфрасінні, што працягвала дабрачынныя традыцыі падзвіжніцы, утрымліваючы жаночую багадзельню і сірочы прытулак, на карысць якога і быў выпушчаны «Путеводитель».

Тады ж у полацкай друкарні Х. Клячко выйшаў таксама прымеркаваны да пераносу мошчаў кароткі гісторычны нарыс «Минувшее и настоящее г. Полоцка». Яго аўтар Н. Зорын карыстаецца выпадкам, каб нагадаць землякам пра занядбанне Сафійскага сабора, дзе некалі жыла святая: «Суровый упрёк несется к нам с высот Верхнего замка от храма св. Софии Премудрости Божьей. Печальный, обезглавленный сти-

- * Хросны ход на Чырвоным месце ў Полацку.
- * Крестный ход на Красном мосту в Полоцке.

хіей, почти оставленный и полузыбый (службы в нем совершаются только в течение одного мая месяца), разрушенный беспощадным временем — этот храм, дорогое сокровище и сердце древнего Полоцка, теперь с находящимися вокруг него развалинами когда-то красивого и величественного здания, производит самое тяжелое впечатление на наблюдателя и вызывает краску стыда и чувство горькой обиды...»

Звычайна мошчы святых выяўляюць цудадзейную сілу. Пра адно з дзвісай, што адбылося падчас пераносу астанкаў Еўфрасінні, пакінулі звесткі полацкі краязнаўца сябра Віцебскай вучонай архіўнай камісіі Н. Кайгародаў і старэйшы лекар Полацкага кадэцкага корпуса доктар медышыны А. Манспектаў. Паводле іх, у Спасаўскім манастыры жыла чарніца, якая цяжка хварэла на верад страуніка і так знясіла, што ўжо амаль не падымалася з ложка. Доктар страціў усялякую надзею выратаваць хворую; ейнае цела было ў пролежнях, а боль сунімалі наркотыкамі.

Калі ў манастыр прыбылі мошчы Еўфрасінні, іх спачатку паставілі

«ЯКО ЛУЧА СОЛНЕЧНАЯ...»

Ў Крыжаўзвіжанскім саборы. Па ўсяночнай вернікі стварылі да рэліквіі велізарную чаргу. Манастырскія сёстры, выконваючы просьбу хворай, прывялі яе ў храм і ўзнялі на памост, дзе яна прыхінулася да рэліквіі і пацалавала руку святой Еўфрасінні. Пасля гэтага манашка адчула такі прыліў сіл, што здолела падняцца і ісці без чужой дапамогі. Назаўтра, у часе чарговага візіту да хворай, доктар Мансветаў сустрэў пацыентку на двары, прычым яна ўжо не мела ніякіх відочных прыкметаў немачы. Доктар прызнаецца, што ў гэтым выпадку сутыкнуўся са з'яваю, якая пераўзыходзіць межы людскага разумення.

Манастырская хроніка тых часоў, на жаль, не захавалася. Магчыма, Еўфрасіння працягвала чыніць дзівосы, але ўжо з непазбежнасцю чорнай навальнічнае хмары насоўвалася іншая эпоха.

ХХ стагоддзе наканавала святыні не спакой, а пакуты.

Пасля бальшавіцкага перавароту 1917 года, калі пачалася бязлітасная вайна супроты рэлігіі, святыя мясціны і рэліквіі зазналі на сабе варварства і здзекі новае ўлады. Драма не абмінула і Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра.

Люты 1919-га. Народны камісарыят юстыцыі РСФСР выдае пастанову аб арганізаваным ускрыцці мошчаў цудагворцаў па ўсёй краіне. Выкананне бязбожнага расшэння затрымліваецца толькі з прычыны грамадзянскай вайны.

У 1922 годзе адбылося злачыннае ўскрыццё дамавіны з мошчамі святой Еўфрасінні. У фондах Полацкага гістарычна-культурнага запаведніка захаваліся дакументы, што распавядаюць пра гэтае страшэннае блузнерства. (Друкуюцца з захаваннем арфаграфіі і пунктуацыі арыгінала.)

ПРОТОКОЛ
*вскрытия и освидетельствования мощей Ефросинии
комиссией, выделенной согласно постановлению Полоцкого
уездисполкома, утвержденному губисполкомом,
состоявшегося 13 мая 1922 г. в гор. Полоцке
в Спасо-Ефросиньевском монастыре.*

Присутствовали: от уезд. исполнкома т. Хомяков, от укома т. Лейман, от Союза Молодежи т. Пискунов, от женотдела т. Барановская, от уездздрава доктор Ленский, ученый-археолог Дейнис, пред-

ставители красноармейских частей и представители духовенства — священники Черепнин, Покровский, игуменья Елена, казначей общины Ксунина Лариса, монахини, представители верующих, городского населения и крестьян.

В 14 час. коллективно, в присутствии вышеперечисленных и членов комиссии уездисполкома т. Ткачева, начальника и военкома 43-х полоцких ком. курсов т. Фабрициуса, военкома 41-го полка т. Дмитриева, представителя губотдела юстиции т. Шефкуна, члена губисполкома т. Григорьева, представителя губполитуправления т. Секса, врачей: Ленского, Христенсена, Лундберга, ученого-археолога Дейниса, игумены и монахинь монастыря; последние приступили к освобождению мощей от облачения.

По наружному виду в гробу лежит нечто имеющее форму человека. По снятии застежек и схимы, изготовленной в 1910 г., обнаружается другая одежда — мантия. Фигура лежит в голубом шелковом ваточнике, видны сложенные накрест руки, в красных ватных перчатках. Ноги обуты в красные шелковые туфли. Голова завернута — сначала ватный чехол розово-полосатого шелка, затем парчовый колпак и красно-шелковый чехол.

Под снятой одеждой находится хитон, шелковый, лилового цвета. Вся фигура обложена — по заявлению монахинь, во избежание тряски при перевозке — парчовыми скульями и разными частями церковных одежд. По снятии шелковой сорочки найдена записка современного происхождения, подписанная иереем Клавдием. Кроме того, найдены четки (янтарные), по заявлению монахинь, привезенные с мощами из Иерусалима. Из-под сорочки обнажается kostяк, завернутый в шелковые лоскуты. Череп без волос вплотную приложен к туловищу, но с ним не связан. Грудная клетка изломана, кое-где на остатках ребер сохранились заплесневшие и мумифицировавшиеся части мышечной ткани и кожи. Часть ребер провалилась внутрь и подперта каким-то материалом, по развертывании оказавшимся частями парчовых облачений. На реплику одного из приступающих «Развязывайте скорее» монахиня Неонила заявляет: «Не торопитесь, вас больше ждали», другая заявляет: «Тут ничего нет, одне косточки». Священник Пестман, оттиснутый приступающими в сторону, настаивает на своем праве быть впереди и удовлетворяется.

«ЯКО ЛУЧА СОЛНЕЧНАЯ...»

ЗАКЛЮЧЕНИЕ *врачебно-научной экспертизы*

Доктор Христенсен устанавливает, что череп отделен от туловища вследствие разрушения связочного аппарата; разрушения связочного аппарата — от тления. В середине череп пустой. Лицевая сторона черепа замазана какой-то мастикой давнего происхождения в области глаз, век и верхней челюсти, по предположению врачей — с целью туалета, дабы сгладить неприятное впечатление и придать форму лицу. Больше мастики нигде не замечается. На грудной клетке местами покрытая плесенью незначительно высохшая кожа. На суставах сухожилия мумифицировались и связывают некоторые суставы. По мнению врачебной экспертизы, все кости принадлежат одному трупу; волос нигде нет. Зубы имеются лишь только в верхней челюсти. Труп мумифицировался вследствие благоприятных почвенных условий. Давность мумифицированного трупа установить невозможно, но науке известно, что при благоприятных почвенных условиях трупы сохраняются от 10 до 1000 лет, постепенно подвергаясь разрушению. С указанным мнением согласны и вполне солидарны врачи Лянсберг, Калашников и Ленский.

Ученый-археолог Дейнис считает, что труп плохо сохранился, так как он видел и более хорошо сохранившиеся мумии египетского происхождения. Возможно, что последние более сохранились вследствие искусственной мумификации, тогда как этот труп подвергался мумификации почвенной.

Крест, одетый на костях, недавнего происхождения; в разные моменты произведены фотографические снимки фотографами Бермантом и Соловейчиком.

Подписи председателя и членов комиссии

*Текст записи иероя Клавдия,
найденной при вскрытии
«мощей» Евфросинии Полоцкой.*

Ея рубашка без нужды от тела не отнимается, кроме когда потребуется отнятие частиц ее тела, только тогда развернуть ея. А для просушки тела не нужно развертывать, так как воздух пройдет сквозь ея.

Мы не дерзали никогда раскрывать святое тело препод^{<обной>} ма-
тер^{<и>} нашей Ефросинии, только тогда, когда свидетельствовали ея.

Иер^{<ей>} Клавдий

Пасля ўскрыцця мошчы адправілі на атэістычную выставу ў Маскву, адтуль — у Віцебск, дзе іх дэманстравалі ў мясцовым краязнаўчым музеі. За год да гэтага ў Спаса-Еўфрасіннеўскім манастыры былі рэквізаваны ўсе каштоўнасці і сярод іх срэбная рака, у якой ляжала святыня.

У нямецкую акупацыю, калі зноў былі адчыненыя храмы і адноўленыя манастыры, віцябляне перанеслі нянятленныя парэшткі з музея ў Свята-Пакроўскую царкву. 23 кастрычніка 1943 года яны ўрачыста вярнуліся ў Полацк. Рабілася гэта з дазволу і з дапамогаю акупацыйных уладаў: рэліквію суправаджаў прадстаўнік штандарткамендатуры, у дзень прыбыцця цягніка з мошчамі ў горадзе адмянілі каменданцкую гадзіну. (Было б, вядома, наўна казаць, што акупанты клапаціліся пра беларускую культуру — яны мелі свой разлік.) Мошчы прабылі першую ноч у Сафійскім саборы, а потым хросны ход палаchan перанёс іх у храм Спаса, дзе з таго часу і збера-гаецца святыня.

Патронка Беларусі

Ужо неўзабаве пасля смерці найпадобнейшай Еўфрасінні ў гонар яе былі складзеныя трапар і сціхіра. Канцом таго самага XII стагоддзя датуецца і стварэнне «Жыццяпісу». Гэта магло адбыцца толькі пры ўмове далучэння полацкай ігуменні да ліку святых.

Палаchanе прызналі сваю асветніцу святой і пачалі шанаваць яе во-сем стагоддзя ў таму. Тымі часамі кананізацыя на ўсходнеславянскіх землях, як і наougлу праваслаўі, адбывалася досыць праста і залежала найперш ад мясцовага епіскапа. У гэтым акце ўвасаблялася агульная думка кліра і вернікаў. Няма сумневу, што ацэнка палаchanамі жыцця і подзвігаў Еўфрасінні была аднадушнаю. Аўтар «Жыццяпісу», сам па-лачанін, выказаў яе ў нагхнёным хваласпеве, якім скончыў свой твор: «Якою мовай, братове, уславіць мне светлую памяць найблажэнней-шай нявесты Хрыстовай Еўфрасінні! Была яна памочніца пакрыўджа-

ным, зажураным суцяшэнне, распранутым адзенне, хворым наведванне ці, праста кажучы, — для ўсіх была ўсім. Еўфрасіння сэрца сваё ўспойвала Божаю мудрасцю. Еўфрасіння — неувядальная кветка райскага саду. Еўфрасіння — арол, што, лунаючы ў небе, пралящеў ад заходу да ўсходу, як прамень сонечны, прасвятліўшы зямлю Полацкую. Тым жа, братове, пахваляеца Селунь аб святым Дзімітрыі, а Вышгарад — пакутнікамі Барысам і Глебам; я ж пахваляюся: шчасны ты, горадзе Полацку, што ўзрасці паразтак такі — найпадобнейшую Еўфрасінню».

Прызнанне святасці князёўны-ігуменні магло адбыцца ўжо пры полацкім епіскапе Дыянісіі (каля 1166–1182). За святую ўважалі Еўфрасінню і ў Ерусаліме. Невыпадкова ж, ратуючыся ад сарацынаў, праваслаўныя манахі вынеслі з сабою са Святой Зямлі і мошчы славутай палачанкі.

Цягам колькіх стагоддзяў найпадобнейшая Еўфрасіння лічылася мясцовай святой. Але Полацк да сярэдзіны XVI стагоддзя быў галоўным духоўным асяродкам беларускіх земляў, і культ князёўны-ігуменні пашыраўся па ўсёй Беларусі. Паступова святая Еўфрасіння зрабілася ў свядомасці вернікаў нябеснаю заступніцай — патронкаю не толькі Полацка, але і ўсёй Бацькаўшчыны.

Вызначыць час, калі гэта адбылося, наўрад ці магчыма. Аднак неабходна зазначыць, што на ролю патронаў Беларусі прэтэндавалі і іншыя святыя — Казімір (сын вялікага князя літоўскага Казіміра IV), Параскева Полацкая. Культ св. Казіміра сёння пашыраны пераважна сярод беларусаў-католікаў на Віленшчыне і ў прылеглых раёнах Рэспублікі Беларусь. Што да шанавання святой Параскевы Полацкай, дык пасля скасавання Уніі яе культ намаганнямі Расейскай праваслаўнай царквы быў перанесены на святую Параскеву Пятніцу. Польская ўлады да 1939 года спрыялі пашырэнню на заходнебеларускіх землях культу святога пакутніка Андрэя Баболі — каталіцкага місіянера, закатаванага у 1657 годзе царскімі казакамі ў Беларусі.

На сцверджанне полацкай асьветніцы як нябеснай апякункі Бацькаўшчыны паўплывала нацыянальнае адраджэнне пачатку XX стагоддзя. Газета «Крывічані» у 1918 годзе пісала: «Ня ўсім ведама, што патронкай Беларусі зьяўляеца съв. Еўфрасіння-Прадслава княжна Полацкая, ігуменя манастыра съв. Спаса...»

Менавіта нацыянальной прыналежнасцю найпадобнейшай

Еўфрасінні тлумачыцца, чаму яе доўга не шанавалі як святую суседнія з беларусамі народы. Нягледзячы на тое, што ў Кіева-Пячорскай лаўры спачывалі ейныя мошчы, культ Еўфрасінні быў амаль невядомы і на Украіне. Палацкую падзвіжніцу прыгадвалі адно ў агульным набажэнстве 28 жніўня і на другім тыдні вялікага посту разам з іншымі святымі, мошчы якіх былі ў дальний Феадосіевай пячоры.

У Маскоўскай дзяржаве ніякага культу святой Еўфрасінні да XVI стагоддзя не існавала, бо на гэтых землях яна ўспрымалася як чужая. Святасць полацкай ігуменні прызнаная толькі на Маскоўскім саборы 1547 года, калі яе жыццяпіс ўпісалі ў «Чэці-Мінеі» на 23 траўня. Гэта было зроблена, відаць, найперш таму, што Масковія ўзмацняла свае агрэсіўныя дзеянні на заходнія мяжы і стварала ім ідэалагічнае забеспячэнне.

Адмысловую адправу расейскага ўкладу ў гонар св. Еўфрасінні зацвердзілі толькі ў 1893 годзе, а праз сём гадоў іераманах Нікадзім напісаў акафіст*. Позняе пашырэнне культу полацкай святой у Расейскай праваслаўнай царкве звязанае з тым, што, як ужо адзначалася, найпадобнейшую Еўфрасінню шанавалі ўніяты. Варожасцю царскіх уладаў да Уніі, якая захоўвала нацыянальную самабытнасць беларусаў, тлумачыцца, пэўна, і знікненне створанага ў 1839 годзе беларускім мастаком Токаравым з Бешанковічаў абрэза Еўфрасінні, прызначанага для полацкага Сафійскага сабора. На абрэзе, які апісвае ў сваёй выдадзенай у 1949 годзе ў Парыжы кнізе «Св. Еўфрасіня-Прадслава ігumenя манастыра сьв. Спаса ў Полацку патронка Беларусі» айцец Леў Гарошка, святая была намаляваная на поўны рост, у левай руцэ трymала крыж, а праваю паказвала на карону і мантую — знакі княскага ўлады.

Дарэчы, сёння, акрамя шматлікіх праваслаўных абрэзоў полацкай падзвіжніцы, яе выявы можна ўбачыць на размалёўках падземнай царквы Звеставання ў Кіева-Пячорскай лаўры, а таксама на фрэсках кіеўскага Уладзімірскага сабора (аўтар В. Васняцоў). У 1997 годзе ў Новасібірску быў асвечаны намаляваны ў мясцовых традыцыях абрэз найпадобнейшай Еўфрасінні, якая цяпер лічыцца і патронкаю беларусаў усёй Сібіры.

Прамільгнулыя ў друку на пачатку нашага стагоддзя звесткі, што

* Акафіст — малітоўна-ўсхвальны спеў ў гонар Хрыста, Багародзіцы і святых, які ўсе прысутныя выкоіваюць стоячы.

Еўфрасіння Полацкая была кананізаваная папам Грыгорыем Х на другім Ліёнскім саборы ў 1274 годзе, не пацвярджающа дакументальна. Тым не меней, паводле векавое традыцыі, Еўфрасінню ўважае святою і каталіцкая царква. У сучасных літургічных выданнях для католікаў усходняга абраду (уніятаў) яна ўпісаная ў календары на сваім месцы.

Такім чынам, сёння найпадобнейшую Еўфрасінню разам з праваслаўнымі беларусамі глыбока шануюць іхня браты-католікі. Патронка Беларусі дае духоўную падтрымку і нашым суайчыннікам далёка за межамі Бацькаўшчыны.

У 1946 годзе беларусы, што апынуліся ў лагеры перамешчаных асobaў у нямецкім горадзе Рэгенсбургу, практычна за адзін месяц збудавалі сабе праваслаўны храм, прысвяціўши яго святой Еўфрасінні Полацкай. Пры царкве быў створаны хор, якім кіраваў выдатны кампазітар, аўтар музыкі да беларускага духоўнага гімна «Магутны Божа» Мікола Равенскі.

Першым беларускім праваслаўным храмам у Паўночнай Амерыцы стала царква Еўфрасінні Полацкай у канадскім горадзе Таронта. Набажэнства ў ёй ўпершыню адбылося 25 сакавіка 1950 года, у дзень абвяшчэння незалежнасці Беларускай Народнай Рэспублікі. Паблізу Нью-Ёрка, у горадзе Саут-Рывэр, штат Нью-Джэрсі, знаходзіцца яшчэ адна беларуская царква ў гонар Еўфрасінні. Яна стаіць на ўзгорку каля аўтамагістралі. Кожную няд-

* Мікалаеўскі (св. Стэфана) сабор у Полацку. Зруйнаваны ў сярэдзіне 60-х гадоў XX ст.

* Николаевский (св. Стефана) собор в Полоцке. Уничтожен в середине 60-х годов XX в.

ЖЫВАТВОРНЫ СІМВАЛ БАЦЬКАЎШЧЫНЫ

зелю і ў святы з блізкага і далёкага наваколля з'язджаюцца туды старыя, маладыя і зусім маленъкія беларусы, каб памаліцца, пачуць роднае слова і адчуць сябе часцінкаю Бацькаўшчыны.

Беларуская дыяспара годна адзначыла 800-годдзе завяршэння зямнога шляху полацкай ігуменні. Мастак А. Махнюк намаляваў абрэз святой, выдадзены потым літаграфічным спосабам, а вядомы венгерскі скульптар П. Вінчы стварыў на заказ нашых суайчыннікаў прысвечаны Еўфрасінні вытанчаны металёвы абрэзок.

Беларускі праваслаўны прыход св. Еўфрасінні Полацкай існуе і ў Лондане.

Сёння, калі паміж католікамі і праваслаўнымі на Беларусі часам узнікаюць непаразуменні, агульная для вернікаў гэтых канфесій святая — Еўфрасіння Полацкая як бы закліканая паяднаць іх, прынесці ўсім мір, згоду і ўзаемапавагу. У Малітве за Беларускі Народ гаворыцца: «Цябе, Прачыстая Багародзіца і наша нябесная Маці, просім: прычыніся за намі, а Ты, съятая Еўфрасіньня Полацкая — патронка Беларусі ды ўсе съятыя заступнікі Беларускага Народу, апякуйцесь намі, каб мы сталіся народам съятым, што wykonвае Волю Божую і сваё пасланство, каб прычыніліся да агульнага добра тут, на зямлі, а ў прышлым жыцці атрымалі вечнае шчасце, і Тебе, прадвечнаму Валадару, прынослі славу, чэсць і паклон на векі вечныя. Амін».

У 1984 годзе найпадобнейшая Еўфрасіння прылічаная да Сабора Беларускіх Святых.

Дзень памяці святой Еўфрасінні Полацкай святкуецца 23 траўня (5 чэрвеня н. стылю).

Натхняе подзвіг асветніцы

Незвычайны лёс Еўфрасінні, яе духоўныя подзвігі і самаадданае служэнне роднай зямлі, якія ўзнялі знакамітую палаchanку над сваёй эпохай, зрабіўшы яе святой патронкаю Беларусі, ужо не адно дзесяцігоддзе прыцягваюць увагу гісторыкаў, літаратараў, мастакоў, кампазітараў...

Пісьменніца Вольга Іпатава стварыла вобраз асветніцы ў гісторычнай аповесці «Прадслава», дзе жыццё нашай суайчынніцы пака-

зана на асноведзі яе драматычнага часу. З полацкай князёўнай-ігumenнай сустракаюцца і чытачы рамана Таісы Бондар «Спакуса». Цікавы экспкурс у Полацк XII стагоддзя зрабіў у рамане «Святыя грэшнікі» Алесь Асіпенка. Еўфрасінні і яе сучаснікам, дойліду Іаану і майстру-ювеліру Лазару Богшу, прысвяцілі свае вершы, пазмы, апавяданні Ларыса Геніош, Наталля Арсеннеўа, Алесь Разанаў, Рыгор Барадулін, Генадзь Бураўкін, Ірына Багдановіч, Сяргей Сокалаў-Воюш, Алег Мінкін, Леанід Дранько-Майсюк, Пятро Ламан, Навум Гальпяровіч, Сяргей Тарасаў...

Свецкая іканаграфія Еўфрасінні налічвае ўжо колькі дзесяткаў твораў. Сярод іх вылучаюцца палотны вядомых беларускіх жывапісцаў Аляксея Маракіна і Нінэль Шчаснай, графічныя аркушы Арлена Кашкурэвіча. У тэхніцы габелена партрэт Еўфрасінні Полацкай стварыў Сымон Свістуновіч. Яе імя ўзнікае ў памяці, калі бачыш адухоўленыя жаночыя вобразы старажытных палаchanак скульптара Алеся Шатэрніка. У 1997 годзе ў Нацыянальным мастацкім музеі Беларусі адбылася выставка «Шлях Еўфрасінні», якую склалі графічныя аркушы і скульптура маладой беларускай мастачкі Наталлі Апіёк.

Рэжысёр кінастудыі «Летапіс» Вольга Моракава зняла ў 1989 годзе фільм «Еўфрасіння Полацкая». Тады ж у першым нумары новага рэспубліканскага часопіса «Спадчына» з'явіўся беларускі пераклад «Жыццяпісу» святой, зроблены Аляксеем Мельнікам, які за сваё кароткае, трагічна абарванае жыццё паспей апублікаваў некалькі прысвяченых нашай славутай суайчынніцы даследаванняў.

* Рака з мошчамі святой Еўфрасінні ў Спасаўскай царкве. Фота 1910-х гадоў.

* Рака с мощами святой Евфросинии в Спасской церкви. Фото 1910-х годов.

- * Від на Спаса-Еўфрасіннеўскі манастыр з боку ракі Палаты.
Фота пачатку XX стагоддзя.
- * Від на Спасо-Евфросиньевский монастырь со стороны реки Полоты.
Фото начала XX века.

Каб глыбей спасцігнуць душу выдатнага чалавека, трэба абавязкова пабываць у яго на радзіме. У велічным Сафійскім саборы, дзе восем з паловаю стагоддзя ў таму Еўфрасіння «нача книги писати своими руками», цяпер канцэртная зала з арганам, а таксама музейная экспазіцыя, якая знаёміць з археалагічнымі знаходкамі, зробленымі ў сталіцы нашай старажытнай дзяржавы. Разам з храмам святой Сафіі ў ахоўную зону Полацкага гістарычна-культурнага запаведніка ўключаны архітэктурны комплекс Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра.

Напярэдадні святкавання 1000-годдзя прыняцця беларускімі землямі хрысціянства ў Полацку з'явілася вуліца імя святой Еўфрасінні. Палаchanе мараць і пра помнік асветніцы, які мог бы цудоўна ўштукувацца ў архітэктурна-ландшафтную прастору Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра або Верхняга замка.

Сёння, калі, сутыкаючыся з велізарнымі цяжкасцямі і перашкодамі, лепшыя сілы беларускай інтэлігенцыі вядуць барацьбу за нацыянальнае адраджэнне, яму служыць і патронка Беларусі. Най-

«ЯКО ЛУЧА СОЛНЕЧНАЯ...»

лепей пра гэта сказана ў паэме Дануты Бічэль-Загнетавай «Еўфрасіння Палацкая»:

Сілай духоўнай узвысіла Палацк высока.
Тым, хто імкнуўся да кнігі,
свяціла, бы зорка...
Мове, адзінай дзяржаве
шчэ толькі злучацца —
свет нас прымаў як народ
па адной палачанцы.

Як маладзік, узышла, засвяцілася шчыра
па-над вайнай,
рассяўальніцай цемры на шлях.
Унучка змаганца асветніцкі выбрала вырай.
Павандравала...
Як маладзік, узышла...

Сталыя, моладзь!
Да слова пара падключачца
з поўнай напругай!
Даволі ўзаемных абрэз!
Зверым душу па натхняльніцы,
па палачанцы!
Душы ўздымае духоўна
жаночы абрэз.

Імя нашай асветніцы мае створаны пяць гадоў таму Усебеларускі жаночы фонд, які ўзначальвае пісьменніца Валянціна Коўтун. Фонд святой Еўфрасінні Палацкай — першая ў краіне міжнародная недзяржаўная жаночая арганізацыя, дзеянасць якой скіраваная на развіццё нацыянальнай культуры, науکі і асветы, умацаванне хрысціянскіх традыцый, а таксама на абарону правоў жанчын, асабліва творчых прафесій. Апрача навуковых канферэнцый і Еўфрасінненскіх чытанняў, мастацкіх выстаў, паломніцтваў і дабрачынных акцыяў, Фонд праводзіць міжнародны конкурс «Жанчына года», пераможцы якога ганаруюцца медалём святой Еўфрасінні.

- * Манастырская ідылія.
- * Монастырская идиллия.

Сярод узнагароджаных такія вядомыя ў Беларусі і за яе межамі людзі як народная артыстка Стэфанія Станюта, мастацкі кіраўнік вакальна-харэаграфічнага ансамбля «Харошкі» Валянціна Гаявая, рэктар Дзяржаўнага ўніверсітэта культуры Ядвіга Грыгаровіч, галоўны афтальмолаг Беларусі акадэмік Тамара Бірыч... Фондам шмат робіцца дзеля таго, каб надаць Дню святой Еўфрасінні значнасць агульнадзяржаўнага свята.

У дні, калі адзначаліся 1125-я ўгодкі «бацькі гарадоў беларускіх», адбылася сімвалічная падзея, звязаная з іменем асветніцы. Пад скляпеннямі Сафійскага сабора, дзе калісьці знайшла прытулак юная Еўфрасіння, у выкананні Наталлі Сяргінай прагучачу спеўны цыкл, створаны ў гонар асветніцы ў далёкім XII стагоддзі.

Придете, любомудрении,
песнями богокрасными воспоимо достохвалнии
и смиренни Ефросинии всечеснеи...

Прыдзіце, любамудрыя, у храм найпадобнейшай. Пакланіцесь яе мошчам, паглядзіце ў вочы на фрэсы. Падыміцесь ў келлю святой, дзе так узнёсла думаецца пра вечнасць Хараства, пра чалавече прызначэнне на гэтай зямлі.